

ZIMÁNYI VERA

A magyarországi ármozgások helye az európai fejlődésben

Nyomasztó feladat összefoglaló áttekintést adni a gazdaságtörténeti kutatásnak egy olyan ágazatáról, amely az elmúlt több mint fél évszázad alatt szinte önálló studiummá vált, s a különböző, részben nemzetközileg is szervezett és finanszírozott munkaközösségek adatpublikációi, valamint a rájuk épülő értékelő munkák egy kisebb könyvtárat is megtöltöttek. E hatalmas szakirodalmon belül jól elkülöníthető történetírói iskolák, vagy legalább is a módszerekben s az értelmezésben egymással rokon történetírói csoportok alakultak ki, a jelenségek magyarázatával kapcsolatban heves viták zajlottak le, amelyek egy sor alapvető kérdésben még ma sem jutottak nyugvópontra. Még leghamarabb a módszertani problémákat illetően sikerült egységes álláspontra jutniuk a kutatóknak. Kikristályosodott, hogy milyen forráscsoportok alkalmasak ártörténeti kutatásokra és melyek nem, eldőltnék létkinthető a vita a közlés módját illetően is: szükség van mind az egykorú számítási pénzben kifejezett alapadatoknak, mind ezek nemesfémre átszámított értékének a részletes, évenkénti leközlésére; nagyon hasznos és kívánatos 5-10 éves átlagok, és 11 vagy 13 éves mozgóátlagok képzése, a nemzetközi összehasonlítást megkönnyítő indexek készítése. Végül, de nem utolsósorban: ma már elengedhetetlenül fontosnak minősül az így nyert legfontosabb eredmények grafikus ábrázolása. A szerencsés forrásadottságokkal rendelkező országokban néhol a XIII-XIV. századtól kezdődően szinte napjainkig bezáróan rendelkezésre állnak már az adatok elszédítő tömegét tartalmazó publikációk. Persze sok olyan munka található közöttük (főleg a régebbiek között), melyek nem mindenben felelnek meg a modern felhasználás követelményeinek. De még a legmodernebbek is — a dolog természeténél fogva — az időben és területileg is rendkívül eltérő jellegű egykori történelmi valóságot tükrözik, és pedig hallatlanul különböző mérték- és pénzegységekben kifejezve. Így még ezek alapján is igen nehéz feladatra vállalkozik az, aki nemzetközi összehasonlításokat kíván végezni.

Ennek ellenére egész sora készült el olyan tanulmányoknak, amelyek nagyobb területek, több ország, vagy akár Európa nagy részének az ártörténeti fejlődését próbálják összegezni, e fejlődés fő vonásait megállapítani. A jelenségek leírásában még nagyjában meg tudtak egyezni a szintetikus igényvel készült munkák szerzői, a jelenségek magyarázatában, az árfejlődés, ármozgások okainak (egyesek szerint okának) a megválaszolásában azonban rendkívül eltérő nézetek merültek fel, melyeknek képviselői heves vitákban csaptak össze egymással.

Mindezek közben változott annak a megítélése is, hogy tulajdonképpen mire jó az egész ártörténet. Már a legelső, pozitívista munkák nagyon sokat vártak tőle, az ártörténeti kötetek megszületésének klasszikus időszakában, az 1930-1950-es években pedig sokan szinte azt remélték, hogy a fejlődés mozgatóerőinek egyik legfontosabbikát sikerül megragadniuk. Európa-szerte optimista lelkesedés-

től áthatott munkaközösségek sora dolgozott különböző városok, vagy egyes országok ártörténeti monográfiáinak az elkészítésén. Amint azonban egyre több megjelent kötet sorakozott a polcokon, úgy jöttek rá, hogy a gazdaságtörténet jelenségei bonyolultabbak annál, hogysem döntően az ártörténet segítségével megfejthetők lennének. E felismerés nyomán bizonyos elkedvetlenedés, elfáradás jelei mutatkoztak e kutatási ág művelői körében. Az 1960-as évek közepén, második felében megjelent összefoglaló igényű munkák azután, a sok évtizedes kutatás tapasztalatait mintegy leszűrve, úgy érzem, megnyugtató helyükre állították az ártörténetet: az egykori gazdasági-társadalmi fejlődés felmérésének *egyik* igen fontos eszköze (modern gazdaságtörténeti szintézis ma már nehezen képzelhető el az ártörténet eredményeinek a felhasználása nélkül), de csak *egyéb* fontos gazdaságtörténeti mutatók (demográfiai fejlődés, a *termelés* volumenének és a *termelési* alakulásának a változásai, a bel- és külkereskedelem alakulása stb.) egyidejű, komplex vizsgálatával értelmezhető és használható fel helyesen. Azt a kérdést, hogy e fontos faktorok közül melyiknek a változása volt a többi változását okozatként maga után vonó *ok*, lehetőleg igyekezzenek diplomatikusan megkerülni a legújabb összefoglalások, szemben a kutatás korábbi évtizedeinek a gyakorlatával, amikor sokan tekintették az amerikai nemsfémbehozatalt, vagy a demográfiai növekedést az áralakulást (s ezen túlmenően: a gazdasági fejlődést) alapvetően meghatározó tényezőnek.

Imponáló eredmények, nagyszabású tévedések, hosszú, szorgalmas munkát igénylő lelkes kutatások, bizonyos szkeptikus kiábrándultság, végül talán: a legfontosabb mérőeszközök közül az egyik fontos mérőeszköznek kijáró tárgyilagos megbecsülés: — nagyjából ilyen fázisokon ment keresztül az önálló studiummá növekedett ártörténet-kutatás, szinte anélkül, hogy a magyar történetírást mindennek akár csak a szele is megérintette volna.

Hogy pontosabbak legyünk: a század elejének kiemelkedő pozitivistá gazdaságtörténésze, Kováts Ferenc „ihletésével” és segítségével készítette el Mandello Gyula a középkori munkabérekéről írott könyvét,¹ amely módszertanilag anakidején a kor legjobb színvonalán állt. De ezt követően semmi szerves folytatásra nem került sor. Míg az 1930-as évektől kezdve a lengyeleknél is egész iskola alakult ki az ártörténet művelésére, — nem szólva a más nyugati államokban nemzetközi szervezethez tartozó folyó ilyen jellegű kutatásokról, addig nálunk nem foglalkoztak a kérdéssel Wittman Tibornak 1957-ben megjelent munkájáig,² amely nagyon igényesen, a magyar és európai összefüggésekre kereste a választ. Mivel azonban semmi összefüggő magyarországi ártörténeti adatsor nem állt akkor még rendelkezésére, és e sok évi, fáradságos munka elvégzésére ő maga sem vállalkozott, munkája csupán problémafelvető fejtegetésnek tekinthető. Azóta csak Sági Vilmosnak jelent meg egy bértörténeti tanulmánya, és N. Kiss Istvánnak még a magyar ártörténeti kutatások megindítása előtt készített rövidebb cikke.³ A Történettudományi Intézetben folyó sokoldalú gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások során azonban egyre világosabbá vált, hogy az ártörténeti kutatások terén fennálló sok évtizedes mulasztást pótolni kellene, hiszen a nemzetközileg is ko-

¹ Mandello Gy.: Adalékok a középkori munkabérek történetéhez. Budapest, 1903.

² Wittman T.: Az „árforradalom” és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1566—1618). Budapest, 1957.

³ Sági Vilmos: Landwirtschaftliche Gesindelöhne in Ungarn vom 16. Jh. bis 1848. Annalen Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica Tom. VIII. Budapest, 1966, valamint N. Kiss István: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között. Tört. Szemle, 1963, 2. sz.

moly elismerést arató magyar gazdaságtörténeti eredmények mellett is a témák kutatói folytonosan szembekerültek a nálunk csupán hiányként, fehér foltként jelentkező ártörténeti kérdésekkel. Így került sor arra, hogy a Történettudományi Intézet munkatervébe beiktatta egy ártörténeti mű elkészítését is és azzal bízta meg a jelen tanulmány szerzőjét, hogy Dányi Dezsővel, a K.S.H. könyvtárának igazgatójával együttműködve készítsen egy XVI-XVII. századi magyar ártörténetet, amely a sokat emlegetett és sokat vitatott „árforradalom” magyar vonatkozásait lett volna hivatva tisztázni. Ilyen típusú adatfeltáró kutatásoknak Magyarországon semmi hagyománya nem volt, — Mandello Gyula munkája módszerintanilag nem illeszthető bele a jelenlegi igényekkel készült modern munkák sorába. A szakirodalomban való tájékozódás után tehát a feldolgozásra megfelelő forrást kellett kiválasztani. Külön nagy nehézséget jelentett az a tény, hogy a mai Magyarország területén fekvő városok nagy része török megszállás alatt állt a XVI-XVII. században és így nem rendelkezik megfelelő forrásokkal. Noha a történeti Magyarország problémáinak a megoldásához feltétlenül szükséges a mai Szlovákia levéltárainak a felhasználása, már csak technikai okokból sem látszott célszerűnek valamely egykori északmagyarországi város ártörténeti adatainak a feldolgozása, noha e városok egész sorának a levéltárai őriznek e célra kiválóan alkalmas iratsorozatokot. Ez a munka feleslegesnek is bizonyult volna, mert hamarosan kiderült, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében is megindultak hasonló munkálatok, és pedig 5-6 évvel a magyar kutatások elindítása előtt: Stefan Kazimir szlovák kutató a szepességi városok, valamint Nagyszombat és Besztercebánya XVI-XVII. századi számadásköteteit dolgozta, ill. folyamatosan dolgozza fel. Így hazai feldolgozásra (már csak kizárásos alapon is) egyedül Sopron jöhetett szóba, mint olyan jelentős város, amelynek a középkortól kezdve a modern időkig szinte folyamatosan fennmaradtak a városi számadáskönyvei, és a kutatások egyéb városi és egyházi testületek számadásanyagával is kiegészíthetők. (Itt most nem térek ki részletesen arra a kérdésre, hogy milyen típusú iratanyag alkalmas ártörténeti feldolgozásra; e forráskritikai tanulmány a készülő ártörténeti monográfia keretében fog megjelenni.) További előnyt jelentett Sopron feldolgozásánál, hogy a város középkori iratai — köztük a számadások is — Házi Jenő közismert publikációjában⁴ nyomtatásban is hozzáférhetők. Az itt található ártörténeti vonatkozású adatokat is kigyűjtöttük, és így munkánk, — árufajták szerint változva és hiányosan ugyan, de már a XV. századból is tartalmaz adatokat. Ugyancsak helyesebbnek látszott, hogy az ársorokat ne a XVII. század végével, hanem a XVIII. század közepével zárjuk, mert mint látni fogjuk, ez sokkal megfelelőbb korszakhatárnak bizonyul. Azonkívül a nemzetközi gyakorlat szerint újabban az 1721-1745 (1720-44) közti, ártörténeti szempontból nyugalmas negyedik század átlagárait szokás az indexszámítás bázisául venni, és a nemzetközi összehasonlítás megkönnyítésére szintén célszerű a már így kialakult és elvi megfontolások alapján is helyesnek látszó gyakorlathoz alkalmazkodni. Mindezek a szempontok azonban eredeti célkitűzéseinket meglehetősen kitágították; az anyaggyűjtést mintegy három évszázadra terjesztették ki.

Az anyaggyűjtés gerincét a soproni városi számadáskönyvek képezték, amelyek eléggé folyamatos sorozatban maradtak fenn, egy-egy, vagy néhány kötet hiányzik csupán a sorozatból. Ezenkívül kiterjesztettük a cédulázási munkát a

⁴ Házi J.: Sopron szabad királyi város története, II. sorozat, 1390—1530. (5 köt., Sopron, 1930—1938).

soproni templomi, kórházi és ~~árvaszámadások~~ sokkal törekedesebb, de azért nagyon hasznos kiegészítést nyújtó anyagára is. Ennek ellenére egész sor évből egyáltalán nincsen adatunk bizonyos termékekből vagy árufajtákból: máskor meg (éppen a gabonánál) csak a vásárlás vagy az eladás éve van megjelölve, közelebbi dátum nélkül. Az erős szezonális ingadozást mutató feudális korban ez a hiányosság érzékenyen érinti, korlátozza vizsgálódásaink körét, mert lehetetlenné teszi a rövid távú változások, ingadozások vizsgálatát. A hosszútávú fejlődés (longue durée) tanulmányozásánál azonban az említett hiányosság már sokkal kisebb jelentőségűvé válik. Ez a hiányosság úgy látszik valamennyi magyarországi forráscsoportra jellemző, amely ártörténeti szempontból számításba jöhet e korszakban, mert Stefan Kazimir szepességi ársorai sem mentesek a hiányzó évektől, vagy attól, hogy némely évből kevés adat állt csak rendelkezésére. Az egyes évek átlagárait mind a szepességi, mind a soproni adatokból súlyozott átlagok alapján számítottuk ki, az egyes évtizedek adatait pedig az adott évtizeden belül előforduló éves árak matematikai átlagaiból nyertük, mint ahogy ez mindenütt szokásos a nemzetközi ártörténeti kutatásoknál.

A szerzőtársak egymás között úgy osztották fel a munkát, hogy a források kiválasztását, kicédelvezését, majd a monográfia elkészültekor jegyzetelését a történész munkatárs végzi. A több száz kötet számadáskönyv anyagának a kigyűjtése azonban olyan hatalmas munkát jelentett, hogy a Statisztikai Hivatal pénzügyi támogatásával külső munkatársakat (rövid időre Házi Jenőt, majd hosszabban Kenéz Győzöt) is bevontunk a cédelvezés munkájába; messzemenően ügyelve arra, hogy az anyaggyűjtés mindvégig teljesen egységes szempontok szerint történjék. A statisztikus munkatárs az összegyűlt közel harmincezer, ártípusonként, ill. munkafajtánként csoportosított alapadatnak munkalapokra való rávezetését, az eladott összmenyiség és összes ár alapján az évi súlyozott átlagárak kiszámítását, mindennek egységes pénznemben való kifejezését végeztette el és e munka menetét — a történész munkatárssal együtt — ellenőrizte. Közben felkérésünkre Huszár Lajos elkészítette „Pénzforgalom és pénzügyviszonyok Sopronban” c. tanulmányát, melyhez az általunk gyűjtött, pénztörténeti adatokat tartalmazó cédelvékat rendelkezésére bocsátottuk; ez a tanulmány a készülő ártörténeti monográfia pénztörténeti fejezete lesz.

Munkánk nyersen feldolgozva tehát összeállt, de jelenleg még nem kerülhetett sor a finomabb statisztikai megmunkálásra, így az ársorok nemesfémre való átszámítására, különböző mozgóátlagok és indexek készítésére, szóródás-számításokra stb., és az összes lényeges adatsor ábrázolására. Ahhoz, hogy jól összeállított, végleges igényű ártörténeti monográfiát adhassunk gazdaságtörténészeink kezébe, még további jelentős munkára lesz szükség. A készülő „10 kötetes” Magyarország történetének írói részéről azonban felmerült annak az igénye, hogy az évek óta folyó ártörténeti kutatások eddig leszűrt, ill. leszűrhető eredményeit munkájukban hasznosíthassák. Így jelen tanulmányom azt a célt kívánja szolgálni, hogy összefoglaljam és felvázoljam azokat a következtetéseket, amelyeket az eddig elvégzett ártörténeti kutatások alapján már megtehetek. Az eddig elmondottak alapján világos, hogy ezúttal még nem kerülhet sor teljes igényű összegezésre, hiszen az ennek alapjául szolgáló ártörténeti monográfia még nem készült el, viszont amennyi már most megállapítható, az adataiban nem fog később sem számottevően változni, hanem legfeljebb csak kiegészülni és sokoldalúbbá válni.

Azt a nehéz feladatot, hogy tulajdonképp egy félig kész kutatómunka alapján mégis megbízható összegezést nyújtsak, jelentősen megkönnyítette szlovák kollégám, Stefan Kazimir, aki a szepesi városok XVI-XVII. századi árait feldol-

gozó kéziratába betekintést engedett. Munkája — a nagyszombati és besztece-bányai árakkal kiegészítve — még csak ezután fog nyomtatásban megjelenni. Így a bécsi adatokkal meglehetősen együtt mozgó soproni árakat távolabbi terület: a Szepesség áradataival is egybe tudom venni. További nagy előnye e kéziratnak, hogy szerencsés forrásadottságai révén sorozatosan tartalmaz pl. posztóárakat, amelyek a soproni számadásokban csak szórványosan szerepelnek. A grafikonokban szereplő valamennyi szepességi áradat ebből a kéziratból származik.

Amikor a soproni árak egy-csoportja az ismertetett nyers formában elkészült, önmagam tájékoztatására elkészítettem grafikonjait, és igyekeztem azokat más külföldi országok grafikonjaival összehasonlítani. Hamarosan kiderült — mint az egyébként várható volt —, hogy a soproni, ill. a szepességi árak alapján kimondhatjuk: nagy vonásokban, az évszázados trendet tekintve a magyarországi árak is együtt mozogtak a többi európai ország áraival. Az eredmény tehát a szakirodalomban már meglehetősen ismert, szinte közhety számba menő törvényszerűségeknek a megerősítése lenne, mintegy annak az ellenőrzése, hogy az ismert ármozgás-jelenségek nálunk is a szokásos módon játszódtak-e le. A külföldi szakirodalom tanúsága szerint sok ártörténész meg is elégszik ennyivel: feladatának csupán a tények feltárását, az adatok ismertetését tekinti, azok magyarázatát, elemzését tudatosan átengedi „a gazdaságtörténészeknek”, akikől különben élesen elhatárolja magát. Ezt a luxust — vagy szűkkörűséget, ha úgy tetszik — mi nem engedhetjük meg magunknak, azt gondolom, ha félkész állapotban is, de meg kell kísérelni adataink elemzését.

Egy jelenség mindenesetre nagyon elgondolkotatott vizsgálódásaim közben. Korábbi gazdaság- és társadalomtörténeti studiumaim — mind a mások, mind a magam kutatásai — mintegy abban az irányban „élesítették ki” a látásomat, hogy milyen hatalmas különbségek állottak fenn, többek között a XVI-XVII. század során is, Európa egyes országaiban a gazdasági fejlettség, a társadalmi struktúra tekintetében. És ugyanakkor most szembekerültem azzal a jelenséggel, hogy a legalábbis kétarcú (iparos nyugati és agrárius keleti), de közelebről tekintve inkább sokarcú Európán megdőbbentően azonos időben megdőbbentően azonos jelenségek hullámzottak végig.⁵ Anélkül, hogy e rövid cikk keretében a téma historiográfiájába belebocsátkoznék, csak utalni kívánok arra, hogy e jelenségeket az egyes történészek elsősorban saját országuknak e korszakban szembetűnő jellegzetességeivel próbálták magyarázni. Spanyolország kutatója, H. Hamilton (hosszú tradíciót követve) az amerikai nemesfémek beáramlásával magyarázta a XVI. század közepén rohamossá váló áremelkedést és a nemesfémszállítmányok lehasználatásával az áremelkedés megszűnését a XVII. század közepén. És a két jelenség időben valóban egybeesik, beszédes, frappáns grafikonokkal illusztrálhatóan. Németországban csak nagyon közvetett módon lehetett volna érvelni az amerikai ezüstrrel: ott éppen a demográfiai növekedés és csökkenés esett egybe az áremelkedéssel, ill. annak megállásával; a harmincévű háború lett a felelős az áremelkedés megszűntéért. A nagy múltú lengyel iskola részére teljesen kézenfekvő volt a magyarázat, hogy az áremelkedést a lengyel gabonaexportálás nagyarányú kibontakozása okozta, és ugyanennek a visszaesése szüntette meg a XVII. század köze

⁵ Hadd utaljak itt néhány év előtti felmérésemre: Bibliográfiái áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. Világtörténet, 4. sz. 1964. — Ruggero Romano részletes bibliográfiát is közöl az általa szerkesztett, az ártörténeti kutatásokra vonatkozó legfontosabb tanulmányokat közreadó gyűjteményes kötetben: I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi (Torino, 1967).

pén, annak a láncszemnek a közbeiktatásával, hogy az exportáló majorkodó nagybirtok tönkretette a parasztságot. És mindenütt érvként szerepelnek a XVII. század pusztító háborúi. Persze ez a kérdés is elgondolkoztató egy kissé. A XVI. században nem kevésbé pusztító háborúk dúltak Európa-szerte; akkor ez szinte ösztönzően hatott a termelésre, konjunkturát teremtett, és így felhajtotta az árat. A XVII. században mindez nem teremtett konjunkturát, hanem elpusztította a termelőerőket és megállította az áremelkedést.

Egyedül a németalföldi, majd némi késéssel az angliai árák viselkedtek a többi európai áráktól számottevően eltérő módon. Ez országok ártörténései azonban mintha nem éreznék magukat elég biztos talajon a keletebbre fekvő országok történetében, és inkább óvatosaak az általánosításban. A francia történések körében merült fel leginkább kétely az elmúlt évtizedek során kialakult különböző magyarázatokkal kapcsolatban; valahogy érzik, hogy mindegyik sántít önmagában. Ezért ők váltak a legszkeptikusabbakká: olyan összetett jelenségekkel van dolgunk, mondják, ahol kibogozhatatlan, mi volt az ok, mi az okozat; magyarázatra nem tanácsos vállalkozni, jobb beérni a pontos leírással, különben is, még napjainkban, a mai modern gazdasági életben sem tudnak a közgazdászok kellően megbirkózni az áralakulás bonyolult kérdéseivel.

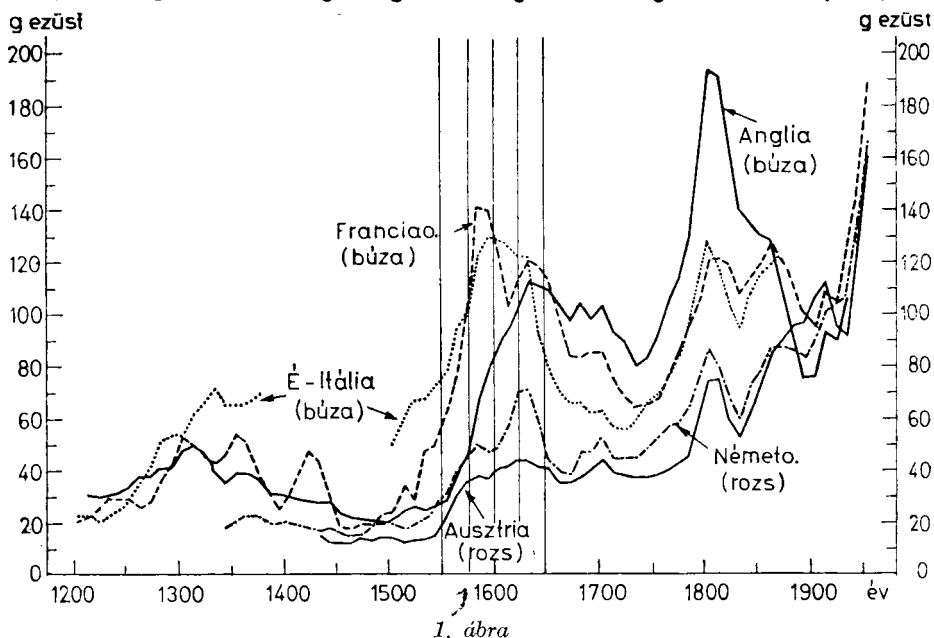
A három részre szagattott kis Magyarországon, ahová ugyancsak nem özönlött az amerikai ezüst, amelynek városai e korban nemhogy hatalmas népességnövekedést mutattak volna fel, hanem tömegesen pusztultak el, és amely nem küldte hajókaraván számra gabonáját Nyugat-Európába, szintén ugyanazon időben emelkedtek és stagnáltak az árák, mint Európa legtöbb más helyén. Háborúk persze itt is bőven voltak, mind a XVI., mind pedig a XVII. században, tehát ez sem magyaráz önmagában semmit. Mint egy kórus tagjai, amelyek jól ismerik szólamaikat és nem vétik azt el, úgy viselkedtek az egyes európai gazdaságok. Csak éppen nem ismerjük a karmestert! Ugyancsak a szkeptikus franciák vetették fel: milyen realitást tükröz az ártörténet? Ha ennyire heterogén dolgokat takar, valószínűleg nem tükröz semmi számottevő törvényszerűséget. — Bevallom, hogy én nemcsak az egyoldalú magyarázatoknak, hanem még a teljes kételkedésnek sem tudok hinni; nincs az a kórus, amelynek tagjai, kicsik és nagyok, szoprán, alt, tenor, basszus, egyidőben ugyanazt a dalt fújják, hacsak nem köti őket össze valami, vagy egy karmester személye, vagy pedig — és ez is lehetséges, a népdalt és a madrigálkórusműveket egyaránt így énekelték, a kamarazenekarok is úgy működnek — a közösség tagjai szinte együtt lélekeznek, egymástól veszik át a ritmust, a kar legmértvadbóbb énekese vagy zenésze csak hajszállal előzi meg, irányítja a többi. Mindez azonban a muzsikálás szempontjából összetartozó közösséget feltételez.

Hogy visszatérjek gazdaságtörténeti problémánkhoz: le szeretném szögezni, hogy véleményem szerint a magyarországi ártörténet jelenségei önmagukban nem magyarázhatók meg, sőt: értelmezhetetlenek. Ugy gondolom, teljesen felesleges, hogy a sok megkérdőjelezett magyarázat után mi is előálljunk valami hazai specialitással: marhaexporttal és annak hanyatlásával, török háborúkkal, Habsburg gazdaságpolitikával. A fáradt és szkeptikus nemzetközi szakközvélemény „kapásból” hozhatná az ellenpéldákat, és joggal: miért zajlott le ugyanígy és ugyanez a folyamat ott is, ahol nem volt török, és ahonnan nem exportáltak szarvasmarhát? Vagy ami még rosszabb: lennének sokan, akik nem utasítanak vissza ezt a „magyar” magyarázatot, hanem az „árforradalom” okainak a taxatív felsorolásához ezt is hozzáfűznék, kissé elbizonytalanodva ugyan, de gondolván: mit lehet tudni, mi nem értünk eléggé Kelet-Európához...

Az elmondottak után őszintén remélem, hogy nem várják tőlem e nemzetközileg megoldatlan kérdések megoldását. Úgy gondolom viszont, hogy mivel sikerült a hazai ármozgásoknak a fő tendenciáit, vagy vonalait — ha félkész állapotban is — megállapítani, érdemes, sőt szükséges ezeket a nemzetközi fejlődéssel összekapcsolva vizsgálni. A továbbiakban ezt a vizsgálatot fogom megkísérelni.

Az évtizedek során felgyűlt szakirodalom, részben a feldolgozott források különbözősége, részben azonban az eltérő módszerek miatt, eléggé különféle módokon próbálta érzékeltetni és ábrázolni a sok évszázados ármozgásokat. Nominális értékben, ezüstgrammokban, vagy árindexek segítségével bemutatva: a fő vonások félreérthetetlenek. A legjobb grafikus összefoglalást W. Abel könyvében találtam.⁶ (1. számú ábra) Logaritmus alapú, tehát nem azt mutató ábrá-

Gabonaárak Közép-Európában a XIII.-tól a XX. századig
(háromtagú tízéves mozgóátlagok, 100 kg ára ezüst-grammban kifejezve)

1. ábra

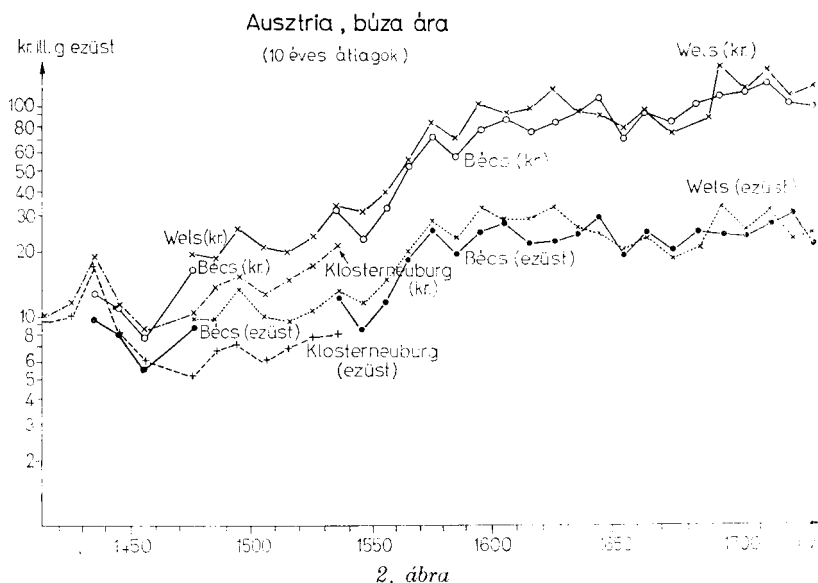
zolásmódban, hogy mennyivel, hanem azt, hogy hány-szorosára emelkedtek az árak a bennünket legközvetlenebbül érintő osztrák ármozgások láthatók a 2. sz. grafikonon.⁷

Sopronból sajnos igen töredékes adataink vannak a XV. századból, ezért a soproni gabonaárakat ábrázoló grafikont a későbbi fejlődés tárgyalásakor szerepeltetem.

Egyértelműen kitűnik, hogy a gabonaárak évszázados mozgása során a XV. század közepe táján álltak a legmélyebben a görbék, vagyis Európa-szerte ekkor

⁶ W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Hamburg—Berlin, 1966. 13.

⁷ A. F. Pribram: Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich (Wien, 1938) c. munkája alapján; a dolgozatban szereplő valamennyi osztrák adatot e műből vettük.

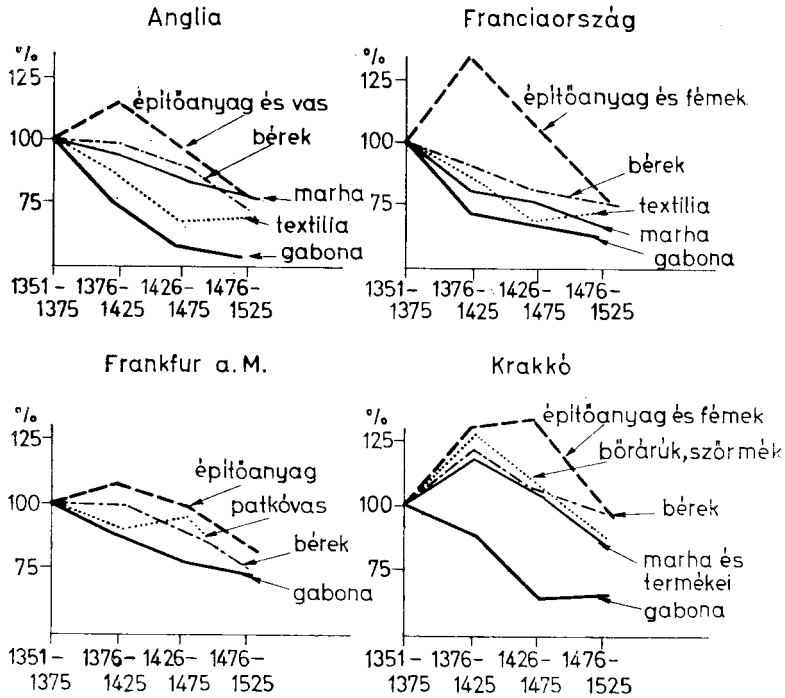

woltak a legalacsonyabbak a gabonaárak. Tudjuk, hogy Európában mindvégig — szinte napjainkig — a gabona a legfontosabb táplálék; az elmúlt évszázadokban egy adott nagyságú területen gabonatermeléssel tudták a legtöbb kalóriát tartalmazó élelmet biztosítani. A gabonaárak trendjének évszázados változása tehát igen fontos szempont a gazdaságtörténeti vizsgálódáshoz. *Egyetlen*, mégoly fontos, vagy akár a legfontosabb ár alakulása azonban önmagában nem tekinthető elégséges információnak. A különböző termékek árai mindig valamely adott relációban, viszonyban állnak egymással, mondhatjuk: meghatározott árstruktúrát alkotnak. *Nemcsak a fontos és kevésbé fontos cikkek árai változnak az évek, évtizedek, vagy évszázadok folyamán, hanem a különféle áruk árainak egymáshoz való viszonya, vagyis maga az árstruktúra is változik.*

Ismét Wilhelm Abel grafikonjait idézzük (3. számú ábra), aki a XIV. század harmadik negyedének (1351-1375) az árstruktúráját kiindulópontnak (100-nak) véve, 50-éves átlagonként ábrázolja a változásokat Angliában, Franciaországban, Frankfurt a. M.-ben és Krakóban. A XIV. század közepének a viszonyai megváltoznak és mind a négy helyen azonos irányban, de különböző szélességűre nyílnak ki az árollók.⁸ Mint látjuk, kivétel nélkül mindenütt jelentősen esik a gabona ára; ennél valamivel magasabb szinten mozognak a textil- és vas-árak (tehát az ipari termékek árai), nagyrészt ezek felett lebegnek (mindenütt jelentősen magasabban, mint a gabonatarak) a munkabérek. A legnagyobb áremelkedést mindenütt az építőanyagok mutatják. Ugyancsak szembetűnő, hogy a különböző árszinteket jelölő grafikonok a XV. század közepén (1426-1475) a legszéthúzottabbak; a következő fél évszázadra (1476-1525) már ismét összetartanak, ha nem is zárulnak össze. E nagyon szemléletes ábrákkal talán megelégedhetünk illusztrációképpen; az egész szakirodalom egyöntetűen ilyen irányú fejlődést állapít meg az adott korszakban.

⁸ W. Abel: i. m. 58. l.

Közép-európai ár- és bérmozgások 1351–1525
(Ezüstegyenértékben, 50 éves átlagokkal, 1351–1375 = 100)

3. ábra

De mit jelent mindez, közelebről megvizsgálva? Elsősorban a legfontosabb mezőgazdasági termék, a gabona dekonjunkturáját, ugyanakkor a munkabérek és az iparcikkek árának az emelkedését. Társadalmilag ez a reálbérek nagy arányú növekedését hozta: a bér munkából élők bérükért sokkal több gabonát vásárolhattak, tehát jobban élhettek, mint korábban. De ugyanakkor a kézművesek aranykorát is jelentette a XV. század, mert az általuk készített ipari termékek relatíve sokkal drágábban keltek el, mint előbb. Meg kell azonban jegyezni, hogy a reálbérek növekedése már jóval előbb megindult, és pedig a XIV. századi nagy pestis előtt; a járványt követő nagy munkaerőszükséglet csak tovább erősítette az anélkül is kialakult tendenciát. W. Abel a XIII. és XIV. században kibontakozó hatalmas városiasodást és a városi ipar fejlődését, s ami ezzel együtt jár: a munkamegosztás fejlődését tartja e jelenség kiváltó okának: hasonló folyamat csak a XIX. században, a „második iparosodáskor” ismétlődött meg, persze sokkal szélesebb méretekben.⁹

A képlet tehát a következő: nagyon olcsó a gabona, tehát rosszul megy az agráriusoknak (ide értve most mind a parasztságot, mind a nemességet); ugyan-

⁹ Uo. 41. l.

akkor magasak a bérek: jól megy mind a városi, mind a falusi bérmunkásoknak (és nyugaton ezek már nem elhanyagolható százalékát tették ki a lakosságnak), magasak az iparcikkek árai is: jól megy a városi kézműveseknek, akik (a bérből élőkkel együtt) jelentős vásárlóerőt képviselnek a drágább élelmiszerek (elsősorban a hús) számára. Itt persze nem statikus sémát kívánok felvázolni, hanem hangsúlyozni kívánom, hogy ilyen irányú folyamatról van szó. Másképpen kifejezve: az iparcikkek árai és a munkabérek gyorsabban emelkednek, mint a gabonaárak.

Mind a kismemesség nagy fokú elszegényedéséről, mind pedig a városi kézművesek jó helyzetéről egyöntetű képet rajzol elénk a szakirodalom. Nemcsak az iparosoknak a városi lakosság körében elfoglalt számaránya volt igen magas (pl. Frankfurt a.M.-ben a XIV. század végén mintegy 50-60%¹⁰, hanem jólétüknél fogva sok, viszonylag drága élelmiszert is vásároltak. Az egykorú húsfogyasztás méreteiről pl. olyan adatok maradtak fenn, hogy azok a XX. századi ember képzeletét is felülmúlják. Németországban pl. több, mint évi 100 kg-ra becsülik az egy főre eső átlagos húsfogyasztást. (Ez azonos a mai USA-beli húsfogyasztási kvótával. A mai Angliában évi 80, Magyarországon 50-58 kg. húst fogyaszt egy-egy személy átlagosan.) A XIV. század végén kb. 8000 lakosú Berlinben 1397-ben fejkenként napi 3 font hússal számoltak. Ez a magas húsfogyasztás, úgy látszik, hosszú korszakon keresztül fennmaradt, mert egy 1515-ből származó berlini rendelkezés szerint a malomba küldött sütőinasoknak napi 4 font hús, 8 kvarta sör és bőséges mennyiségű kenyér járt,¹¹ bőjti időben pedig hal.

Nem vitás, hogy a városi lakosság széles rétegeinek (ideértve a városi bérmunkásokat is) a jelentősen megnőtt vásárlóereje biztosította azt a nagyfokú keresletet a hús iránt, amely a magyarországi marhaexportálás alapjául szolgált. E nagyfokú kereslet a XV. században bontakozott ki teljes egészében, de már a XIV. század második felében megindult.

A bérmunkások jó életszínvonalát azon is felmérhetjük, ha kiszámítjuk, hogy pl. egy tanulatlan segédmunkás egy napi béréért hány kiló kenyérgabonát vásárolhatott magának. A XV. sz. végén 24 000 lakosú Leuven németalföldi városban egy kőművesmester 48,8 kg. rozsot tudott vásárolni egy napi béréért 1458-59-ben. A helyzet romlására jellemző, hogy ugyanitt már csak 12,25 kg-ra telt a napszámberből háromnegyed évszázaddal később, 1524-25-ben.¹²

Németországi adatok: a XV. század közepén gabonában kifejezve a következő vásárlóereje volt a munkások egy napi bérének:

	Tanulatlan munkás	Kőműves	Ács
Elzász	29,7	37,6	25,3 kg rozs
Koblenzer Talkessel	20,5	27,5	27,5 kg rozs
Szászország	—	28,7	26,0 kg rozs
Kelet-Poroszország	30,0	—	—
Holstein	—	25,0	20,0 kg rozs ¹³

¹⁰ Uo. 62. l.

¹¹ Uo. 73. l.

¹² Michel Morineau: Prix, salaires, niveau de vie à Louvain. Annales, Économies, Sociétés, Civilisations. 1964. 802—804. l. R. Van Uytven könyvének: Stadsfinanciën en stadsekonomie te Louven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw, az ismertetése.

¹³ W. Abel: i. m. 61. l.

Az adott árstruktúra mellett a nyugati ipar számára jó hazai vásárlóközön-
séget biztosítottak a városi polgárok, és relative jó felvevők voltak mind a városi,
mind pedig a falusi bérből élők. Saját országuk parasztsága azonban, amely a la-
kosságnak mégiscsak a túlnyomó többségét jelentette, az agrárdepresszió idején
nem volt képes elég nagy mennyiségű iparcikket vásárolni. Mindenesetre a hatal-
masan fellendült, tömegtermelésre áttért nyugati ipar termelési kapacitását
csak otthon, a hazai piacokon nem lehetett volna lekötöni.

Ilyen helyzetben a virágzó kézművesiparnak életszükséglete volt, hogy fel-
vevőpiacát — a hazai vásárlóközönsegen túlmenően — bővítse, különben az egész
ipari fejlődés befulladt volna. Ezért került sor arra, hogy a nyugati iparcikkek
Kelet-Európa felé kezdtek özönléni. Amint Pach Zs. P. újabban kimutatta: ezen
a kelet-európai piacon nőtt igazán nagygyá a nyugati ipar, még jóval a gyarmato-
sításokat megelőzően.¹⁴ Az ár-relációk ismeretében úgy látjuk, hogy ez a kelet-
európai felvevőpiac egyenesen létkérdése volt a nyugati iparnak, ennek hiányá-
ban sokkal lassabban, valószínűleg többszöri visszaeséssel és buktatókkal alakul-
hatott volna csak ki a modern kapitalizmus.

Persze joggal felmerül itt az kérdés is, hogyan bizonyulhatott Kelet-Euró-
pa olyan jó felvevőpiacnak a nyugati iparcikkek számára. Hiszen az árstruktúra
itt is az iparcikkeknek kedvezett és a mezőgazdasági termények részére volt hát-
rányos, tehát végső soron itt is nyomnia kellett a legszélesebb vásárlóközönseget,
a parasztságot. Azonban, hogy csak Magyarország példájánál maradjunk: a XV.
század itt nem hozott olyan mérvű leromlást a parasztság részére, mint nyugaton,
noha helyzetük kétségtelenül romlott a XIV. századi viszonyokhoz képest.
Nálunk nincs túlnépesedés, többek között erre utal a kolonizáció jelensége, az a
tény is, hogy nyugatról ide jönnek a parasztok. Azonkívül az egyre kelendőbb
exportcikk, a szarvasmarha tenyésztése és az ugyancsak kedvező áron eladható
bor termelése is elsősorban a parasztságot gazdagította még ekkor. A magyar
arany is, amelyre égető szüksége volt a nyugati gazdasági életnek, túlságosan
nagy vonzerőt gyakorolt ahhoz, hogysem távolmaradhattak volna a nyugati ipari
termékek a magyar, és általában a kelet-európai piacokról. Mindez persze még
zsenge bimbójában elhervasztotta és nagyon erős korlátok közé szorította az
ugyancsak kedvező ipari konjunktúra hatására Magyarországon is biztatóan ki-
bontakozó kézművesipart.

A kelet-európai nemességre szintén nehéz korszak köszöntött a XV. század-
ban, a kismesék itt is elszegényedtek, súlyos problémákkal küszködtek, de szín-
tén nem olyan nagy mértékben, mint nyugaton. Ott a kismesék jelentős része
egyszerűen szétszéledt; el kellett hagynia ősi fészket, és zsoldoskatonának, hiva-
tálnoknak, esetleg városi kézművesnek beállva, vagy rablólovagként, a korai
gyarmatosítások résztvevőjeként elveszett osztálya számára. Magyarországon e
széles kismemesi réteg a megromlott viszonyok között összehúzta magát, ideigle-
nesen, átmenetileg érdeklődést mutatott a szellemi pályák iránt (e korban küld-
ték fiaikat tömegesen egyetemre tanulni),¹⁵ azonban mégis átvészelték a számuk-
ra nehéz időket és átmentették magukat, mint osztályt, hogy a következő korszak
kedvezőbb viszonyai közepette azután minden addiginál jobban kivirágozzanak.
Kelet-Európa nem tudott megszabadulni a társadalmi fejlődés későbbi szakaszában

¹⁴ Pach Zs. Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződé-
sének kérdéséhez. Századok, 1958, 888. l.

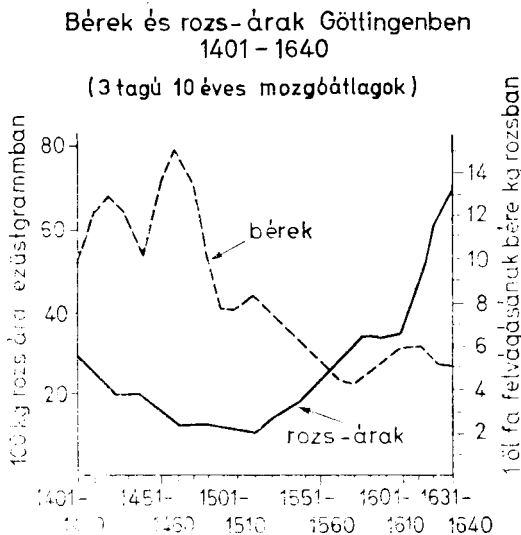
¹⁵ Makkai L.: Pest megye története 1848-ig. Budapest, 1958. 93. l. (Klny. a Pest megye
műemlékei c. kiadványból.)

hatalmas ballasztot jelentő *kisnemességtől*! A XV. századi agrárdepresszió itt nem volt ehhez elég súlyos ... E jelenségnek a hálátlanul nagy horderejű következményeit, azt hiszem, fölösleges hangsúlyozni.

Az ipari és a mezőgazdasági áraknak ez a *viszonya*, amely kedvezett az iparcikkeknek és nyomta az agrártermékeket, elsősorban a gabonát, alapvető volt a XIV-XV. században és Európa-szerte fennállott, persze, az arányok kisebb-nagyobb eltérése mellett, mert e fő tendenciát a helyi fejlődés különfélesége országoként, sőt, városoként erősen színezte, motiválta, de sehol sem fordította visszájára. A XVI. század első évtizedeiben azután (országoként némileg eltérő időpontban) megfordult az évszázados agrárdepresszió, a gabonaárak előbb lassan, majd a század közepétől kezdve rohamosan emelkedni kezdtek. Az eddigi árstruktúrában nagyon alacsony színvonalon álló gabonaárak emelkedtek a legrohamosabban mindenütt; a gabonaárak növekedése után következtek az egyéb élelmiszerek árai. Az iparcikk-árak szintén növekedtek, de jóval kisebb mértékben, mint a gabonaárak; a bérek pedig mindenütt messze lemaradtak az áremelkedések, különösen a gabonaárak emelkedése mögött. Az emelkedések mértéke és az egyes cikkek árainak egymáshoz viszonyított aránya országoként ismét változott, de az alaptendencia Európa-szerte megint csak azonos volt.

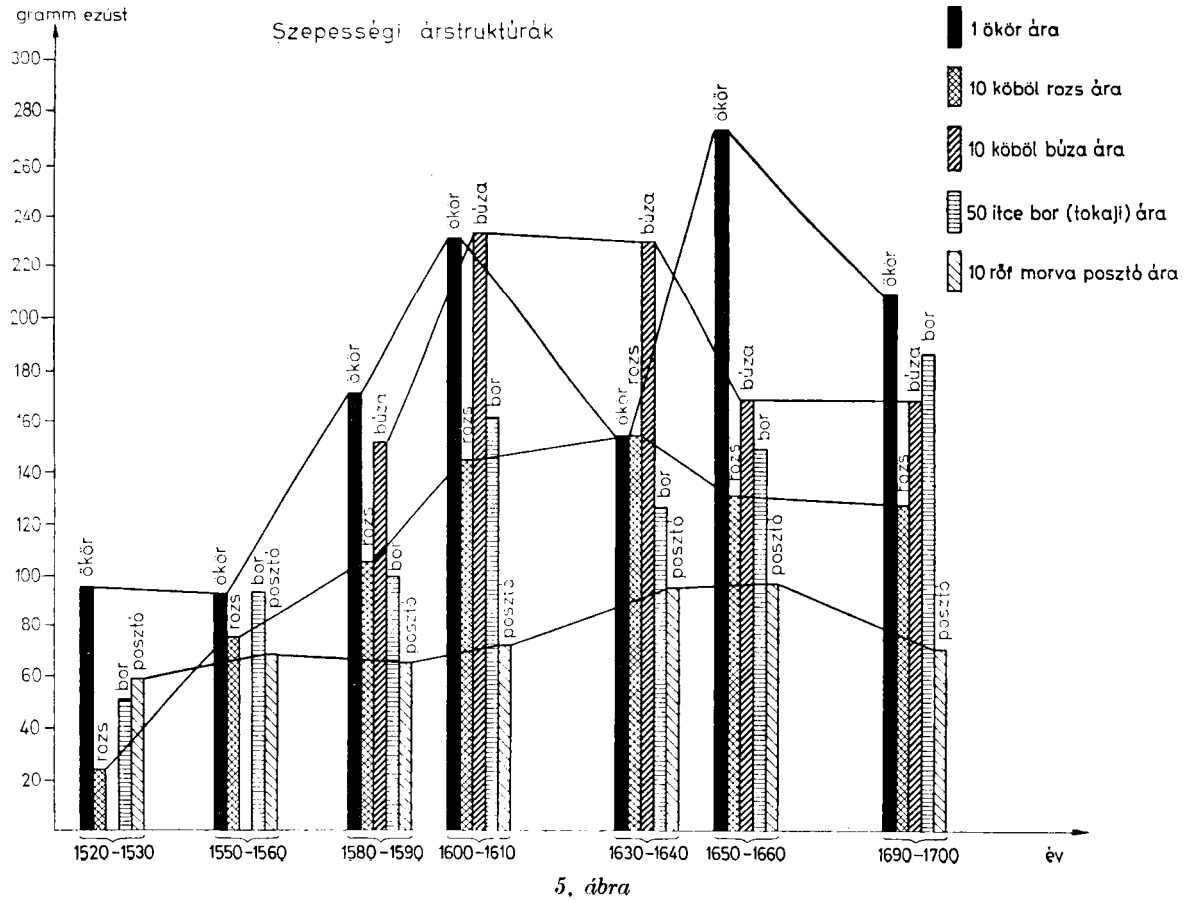
A XVI. század második felére tehát nemzetközileg teljesen új helyzet állott elő. Abszolút értékben is, de ami ennél sokkal fontosabb: a többi cikkekhez és munkabérekhez viszonyítva is, nagyon megnőtt a gabona ára és értéke. A mezőgazdasági és ipari árak közötti arány a korábbi két évszázadhoz képest a visszájára fordult, valamikor a XVI. sz. közepén (váltott) az árolló.

De nemcsak a gabona- és mezőgazdasági árak, valamint az ipari árak aránya fordult visszájára, hanem a gabonaárak és a munkabérek által képezett korábbi árolló szintén a XVI. század közepe táján vágott és váltott át éles ellentétbe!¹⁶ (Lásd a 4. számú ábrát!)

4. ábra

¹⁶ W. Abel, i. m. 60. l.

Mit jelentett mindez? Nem kevesebbet, mint azt, hogy a XVI. század közepétől kezdve az agráriusoknak (elsősorban a nemességnek, de a parasztság egyes rétegeinek is!) vált kedvezővé a helyzetük, a földjükön megtermelt, vagy földiadékként beszedett azonos mennyiségű gabonáért sokkal több posztót és csizmát stb. tudtak vásárolni, mint korábban, a mezőgazdasági termelés szintjének minden emelése nélkül, pusztán az árstruktúra megváltozása következtében. Azt is jelentette továbbá, természetesen, hogy az iparosokra és a bérből élőkre rossz idők virradtak; sokkal több posztót és iparcikket kellett előállítaniuk, és sokkal több munkaórán át kellett bért keresniük ahhoz, hogy ugyanolyan mennyiségű gabonát és egyéb élelmiszert vásárolhassanak, mint korábban.

Vannak történészek, akik erőteljesen hangsúlyozzák azt, hogy a XVI. század közepe táján elindult ún. „Árforradalom” döntően mezőgazdasági jellegű volt.¹⁷ Egyesek azt a megállapítást is megkockáztatják, hogy kizárólag az iparcikkeket szemlélve, nem is beszélhetnénk árforradalomról, annyira lemaradtak az ipari árak a rendkívül rohamosan emelkedő mezőgazdasági árak mögött. A XVI. század folyamán a mezőgazdaságilag is fejlődő Hollandiát és Angliát kivéve a nem intenzívalódó mezőgazdaság egyre rosszabbul tudta élelmezni az előrerohanó, jelentős mértékben exportáló ipart és a szaporodó népességet; az élelmiszerek árak emelkedtek és drágulásuk a XVI. században az ismert árforradalomba csapott át. Nyugat-Európa immár nem lehetett meg többé agrárimport nélkül, és tömegesen kellett kelet-európai agrártermékeket vásárolnia, melyeket iparcikkekkel fizetett.¹⁸ Az ipari áremelkedésnek a mezőgazdasági áremelkedéshez viszonyított lemaradását Magyarországon is megfigyelhetjük; ez kitűnik alábbi, 5. számú kimutatásunkból is, amelyet Stefan Kazimir munkája, a szepességi ársorok alapján készítettünk a legfontosabb magyarországi cikkek: a gabona (jelen esetben a rozs), a szarvasmarha, a bor, valamint a gyenge közepes minőségű, nagy tömegben importált és széles vásárlóközönség részére szolgáló morva posztó ár-reációinak a vizsgálata céljából. Az 1520-30 között mintegy 60 gramm ezüstbe kerülő 10 rőfnyi morva posztó a XVII. század közepén is mindössze kb. 95 gramm ezüst árára emelkedik, s a század végén 70 gramm körül állapodik meg. (Másfél évszázad alatt bekövetkező ilyen arányú ármozgást önmagában valóban nem igen lehetne „forradalmi” jellegűnek minősíteni.) Az 1520-30-as években kb. 24 gramm ezüstöt érő 10 köböl rozs ára 1580-1590-re 105 grammra, az 1630-40-es években pedig 150 gramm fölé emelkedett. Ez már több, mint 400, ill. 600%-os emelkedést jelent, szemben a morva posztó 50%-os maximális áremelkedésével, amely a XVII. század végére a XVI. század eleji, kiindulási árhoz képest mintegy 15%-os áremelkedéssé szelődött. A tokaji bor is 250-370%-os emelkedést mutat, a szarvasmarha ára is közel 300%-ra szökik fel a XVI. század elejéhez képest. A soproni gabonaárak egyelőre csak számítási pénzben (nem ezüstben) állnak rendelkezésünkre, ennek alapján itt is mintegy 4-500%-os emelkedést tapasztalhatunk.

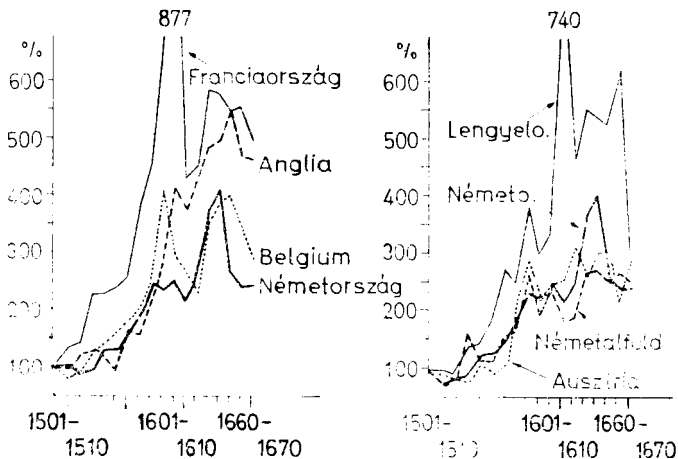
A hatalmas arányú emelkedés a gabonaárakban Európa valamennyi országában bekövetkezett, csak az emelkedés mértéke volt országonként, ill. területenként különböző. Úgy látszik, hogy Franciaország és Lengyelország gabonaárjai emelkedtek a legnagyobb mértékben.¹⁹ (Lásd a 6. sz. ábrát, W. Abel-től átvéve.)

¹⁷ A. V. Judges: Scopi e metodi della storia dei prezzi. I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi. Saggi di storia dei prezzi raccolti e presentati da Ruggiero Romano. Torino, 1967, 534.

¹⁸ Makkai L.: Otázka charakteru feudalizmu v Slovensku v 16—18. stor. A Szlovák Tud. Akad. smolenicei konferenciájának kiadványa számára készített kézirat.

¹⁹ W. Abel: i. m. 114.

Gabonaárak Közép-Európában 1500–1670
 (10 éves átlagok, 100 kg ára ezüstgrammban)
 1476–1500 = 100

6. ábra

Az „árforradalom” döntően agrár jellegét mutatja W. Abel összeállítása is, amely Európa 6 államában, Angliában, Belgiumban, Franciaországban Németországban, Ausztriában és Lengyelországban ábrázolja a gabonaárak, az összesített iparcikkárak és a munkabérek árindexeinek a mozgását.²⁰ Itt is kétségtelenné válik, hogy a legnagyobb mértékben a gabonaárak emelkedtek, mélyen emögött marad az iparcikkék áremelkedésének a mértéke, és még ettől is elmaradtak a bérek. Mindez világosan mutatja az iparral foglalkozók és a bérből élők részére bekövetkezett dekonjunkturát! E fejlődési tendencia alól egyedül Belgium kivétel, ahol a béremelkedés majdnem lépést tart a gabonaárakkal, és maga mögött hagyja az ipari árak emelkedését.

További jellemzője ez ármozgásoknak, hogy amíg a XIV-XV. században az iparcikkék körén belül is az építőanyagok ára emelkedett a legmagasabbra (a nagy katedrális-építések kora!), addig a XVI-XVII. században az ipari áron belül is az építőanyagok árai emelkedtek a legkevésbé.²¹ Tovább elemezve az építőanyagárakat kitűnik, hogy az olcsóbb, a tömegigényeket kielégítő téglá ára jobban emelkedett, mint az igényesebb, luxusnak számító épületkő ára. Lásd erre 7. sz. ábránkat.

Ha úgy exponáljuk a kérdéseket, ahogy azt eddig tettük, önkéntelenül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a XVI. század 20-30-as éveitől, de különösen a század közepétől kezdve, ellentétesen változva az előző két évszázad fő iránya — a fejlődés az agráriusoknak kedvezett, és az iparból és a bérből élőket sújtotta. Társadalmilag ez azt jelentette, hogy az új idők a nemesség malmára hajtották a vizet, és egyelőre még a parasztságna is voltak bizonyos lehetőségei. Az iparosok

²⁰ Uo. 116.

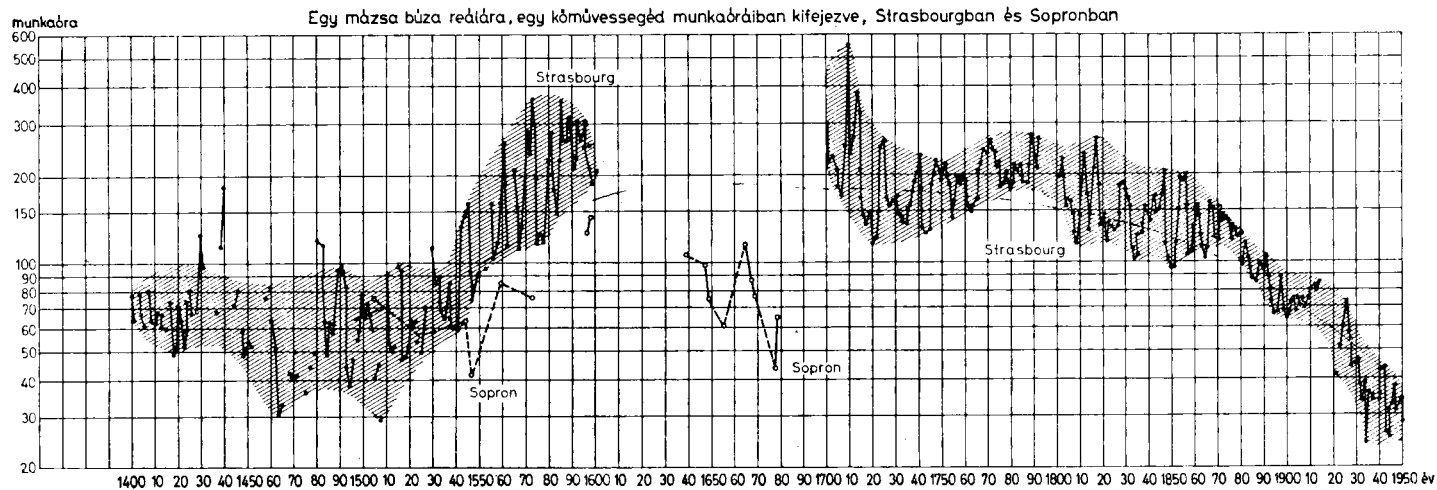
²¹ Uo. 118.

hogy a kérdések ennél sokkal bonyolultabbak, és nem látjuk megnyugtató magyarázatukat. Én eddigi kérdésfeltevéseimre építve a következő magyarázatot kísérelném meg:

Az iparcikkek iránt megmutatkozó hatalmas tömegigénynek a kedvezőtlen ipari árak mellett való kielégítését *a régi kézművesmódszerekkel való szakítás tette lehetővé*. Ebben a vonatkozásban az áralakulás az új utakra kényszerülő ipar segítségére sietett: ugyanis, mint láttuk, a munkabérek is messze elmaradtak az élelmiszerárak emelkedése mögött. Így az ipar, az új típusú ipar szinte fillérekért tudta alkalmazni, beszervezni, igájába hajtani a Nyugat-Európában a megelőző agrárdekonjunktúra miatt ekkor már igen nagy számú ninestelen falusi lakosságot, és ilyen módon mégiscsak *produkálta* az olcsó iparcikkek tömegét, elárasztva vele nemcsak saját, jelentős vásárlóerővel rendelkező parasztságát, hanem továbbra is: Kelet-Európát. Kelet-Európában pedig — paradoxon! — boldogok lehettek az önálló kisparasztok is, mert szinte a legszegényebb zsellér is rendelkezett legalább egy kis földdarabbal, csak annyival, hogy nem vált teljesen kiszolgáltatottá; itt a munkabérek sem szálltak olyan alacsonyra, mint nyugaton. Egyszóval: itt nem kerülhetett a falusi szegénység a városi ipar rabságába. Persze ez a keleteurópai városi ipar ekkorra már annyira legyengült a külföldi versenytől, hogy a korábbi kezdeményezésekkel felhagyva, képtelen volt megszervezni a bedolgozórendszert, az olcsó termelés előfeltételét. A nyugati ipar is élet-halál harcát vívta, fennmaradásáért küzdött; e küzdelemben alávetette magának, és kihasználta a falusi szegénységet: nem válogathatott az eszközökben. És hosszú távon győztesként került ki e küzdelemből. Nyugat-Európa a maga nagy népsűrűsége, a rossz földeket is nagy erőráfordítással művelő kisparasztok keserves munkája, s a mégoly kis parcellákból is kiszorult falusi ninestelenek hatalmas tábora által mélyen lenyomott munkabérek, a falusi bedolgozó rendszer révén keservesen megdolgozott a nagyobb termelékenység eléréseért. Csak az árrelációk összehasonlító vizsgálata révén döbben rá igazán az ember, hogy a nyugati társadalmakban nemzedékek hosszú során keresztül, a társadalom periferiájára szorult tömegek (mert Kelet-Európához képest nagy tömegekről volt itt szó) embertelen, testet-lelket felörlő, kemény munkája, rosszultápláltsága és korai elörege-
 dedése, halála révén szűletett meg a modern tömegtermelés. Olyan fokú nyomor, hogy a vidéki kóbor elemek, pauperok beözönlenek a nagyváros főterére és ott látványosan éhenhalnak, nálunk ismeretlen volt! A gazdasági élet törvényei kegyetlenek: hatalmas keresletnek eleget tenni, de olcsó áron; amennyiben ez nem nagyszabású technikai újítások révén valósul meg (mint ahogy ebben a korban még nem volt szó döntő technikai változásokról, újításokról; az ipari forradalom előtt vagyunk!), akkor ez csakis egyes társadalmi rétegek rovására, e rétegek kegyetlen kizsákmányolása, kifacsarása révén valósulhat meg. *Ha nincs jelentős technikai innováció, akkor csak a munkaszervezés megjavítása és a munkaintenzitás növelése révén lehet emelni a termelést. Nyugaton ez történt!*

Hogy mindez nem pusztán elméleti spekuláció, hanem az életszínvonal-vizsgálatok is ugyanerre a következtetésre vezetik az embert, arra hadd mutassam be a soproni és az elzászi reálárak összehasonlításáról készített grafikont! Megjegyzendő, hogy sok történész a kőművesegéd munkabéréit vizsgálja, mint olyan tanulatlan segédmunkásét, akinek a béréről az építkezési számadások révén elég sok adat áll rendelkezésre. Ilyen típusú adatok nálunk is fennmaradtak, az összehasonlítás tehát elvégezhető volt. Hozzáfűzném, hogy a falusi kaszás-napszám nálunk csak kevéssel maradt alatta a kőművesegéd napszámberének, és azzal lényegében párhuzamosan mozogott; az itt közölt, 8. számú grafikont tehát tám-

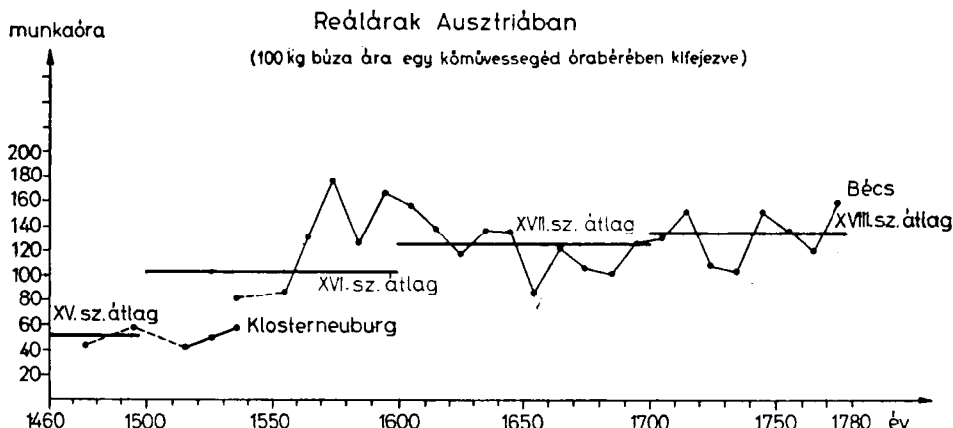
Vés
 H
 I
 Kalkuláció
 munkák

8. ábra

reálárak
396
pontot nyújt a falusi tanulatlan munkások reálbéreire is.²² Sopronban a XVI. században átlag 60 óra alatt keresett meg egy kőművessegéd 100 kg búzát, míg Elzászban közel 130 órára volt szüksége ehhez. A XVII. században Sopronban valamelyest romlott a helyzet (80 óra), Elzászban viszont tragikusan romlott: 250-300 óra között mozgott! (A folyamatos adatok 1600 és 1700 között hiányoznak, de egyéb szórt adatokkal támasztják alá R. Grandamy véleményét, mely szerint a XVII. században Strasbourgban mindvégig a XVI. sz. végi és a XVIII. sz. eleji magas szint körül mozgott a búza reálára.)

tho...
Az összehasonlításból szinte idillikus kép bontakozik ki, a magyarországi bérmunkások hallatlanul kedvező életszínvonala a nyugatiakkal szemben! Hasonló számításokat végeztem a bécsi árak alapján is (lásd a 9. sz. ábrát)²³: min-

9. ábra

denütt sokkal kedvezőbb életszínvonal adódik, mint Elzászban. Tehát nem valamely véletlen soproni specialitásról van szó!) Ausztriában a XV. században átlag 52, a XVI.-ban 100-nál valamivel több, a XVII. században 120, a XVIII. században 130 óra alatt keresett meg egy kőművessegéd egy mázsa búzát. A reálbérek tehát alacsonyabbak voltak Ausztriában, mint Sopronban, de még mindig jóval magasabbak az elzászi reálbéreknél.

Magyarországon (de valószínűleg más kelet-európai országokban is) a viszonylag magas munkabérek, a bérmunkából élők jobb életszínvonala abból a tényből fakadt, hogy a hazai ipar nem érte el azt a fejlettségi színvonalat, amelyen a város a bedolgozórendszer révén alávetette magának és kegyetlenül kizsákmányolta a nincsteleneket és a falusi kisparasztokat. Ezért a pillanatnyilag (legyünk pontosabbak: egy egész korszakon keresztül fennmaradó) kedvezőbb helyzetért azonban keservesen nagy árat kellett fizetni a jövő fejlődés perspektívájának a rovására: a kelet-európai ipar hosszú évszázadokra, végérvényesen alul maradt a nyugati iparral szemben, egyre behozhatatlanabb szintkülönbséggel. A nagy nehézségekkel küzdő nyugati ipar koncentrációval (manufaktúra) és a termelé-

²² R. Grandamy: La grande régression. Hypothèse sur l'évolution des prix réels de 1375 à 1875. École Pratique des Hautes Études, VIe Section, Prix de vente et prix de revient. 13e et 14e séries. Az ábrát átvette és kommentálta F. Braudel is (Civilisation matérielle et capitalisme, 1967. 102. l). Ebbe rajzoltuk bele soproni adatainkat.

²³ Příbram id. műve alapján.

kenység növelésével (a munkaszervezet átszervezése, bedolgozórendszer) segített magán. Nálunk ezzel szemben a meglévő, kis volumenű ipar egyre fokozódó dekoncentrációja következett be; a célszerveződés nem hogyan felbomlott volna, hanem tovább terjeszkedett; ebben a korban hatolt be a mezővárosokba, sőt, a falvakba is. Itt tehát nem nagy horderejű átszerveződéssel, hanem alacsony szinten megrekedve, a „rég típusú kereskedelem” korszakából származó céhes privilégiumokba görcsösen kapaszkodva, fejlődésképtelenül megrekedve próbált védekezni a hazai ipar a nemzetközi dekonjunktúra, azonkívül a hatalmas külföldi konkurrencia ellen. Az eredmény nem lehetett kétséges...

A magyarországi munkabérből élők viszonylag magas életszínvonala, és az a pozitívum, hogy nálunk nem termelődött ki olyan széles falusi és városi pauper réteg, mint nyugaton, tehát ez e relative idillikus helyzet azonban nemcsak az ipar, és ezen keresztül a polgárság fejlődésének a megrekedésével, sőt tönkremenetelével járt együtt, hanem a nemességnek, mint osztálynak, a hallatlan megerősödésével is. A kelet-európai kiskirályság nagy tömegeinek lényegében sikerült átmenteniük magukat a megelőző, számukra kedvezőtlen korszakból, és most kihasználva a mezőgazdasági konjunkturát, a nagybirtokosokkal együtt, minden eddiginél jobban megerősítették hatalmukat. Ezt annál is inkább teheték, mert nem volt számottevő hazai polgárság, amely ellensúlyozhatta volna őket. Így alakult ki az egész második jobbágyrendszer, amelyben nem az ipar zsákmányolt ki, hanem a nemesség, és ez sokkal rosszabb volt, mert perspektívátlan (ti. felhalmozás nélküli) kizsákmányolás volt.

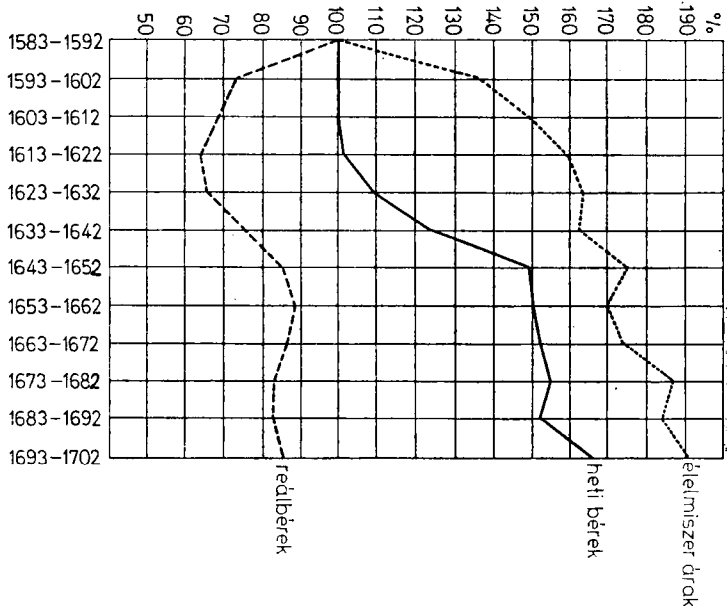
Ha az európai munkabérek fejlődését összehasonlítjuk, nemcsak arra az első látásra meglepő, de fenti vizsgálódásaink után, azt hiszem, érthető eredményre jutunk, hogy Magyarországon (és más kelet-európai országban is) magasabbak a munkabérek, mint Európa nagy részében, hanem a reálbérek általános zuhanását mutató főtrendenciával szemben egy másik ellenpólust is találunk Európában, és pedig Németalföldet.

Míg Magyarországon az ipari fejlődés még nem érte el azt a színvonalat, amely a munkabérek nagyfokú lenyomását eredményezi, addig a németalföldi ipar fejlődése olyan fokra jutott, hogy ez már lehetővé tette, ill. maga után vont a reálbérek növekedését. Van der Wee könyvét (The Growth of the Antwerp market and the European Economy, 3 vol. Louvain) elemezve, P. Jeannin kiemeli, hogy Németalföldön egy rövid megtorpanás után emelkedni kezdenek a reálbérek a XVI. században, teljesen egyedülálló módon. Más magyarázatot nem talál rá, mint hogy itt a „nemzeti jövedelem” ekkor már nagyobb mértékben növekedett, mint a lakosság lélekszáma.²⁴ A történészek jelentős része, azt tartván szem előtt, hogy a vizsgált korszakban a népesség túlnyomó többségét a falusi lakosság alkotta, hajlamos az ipari fejlődés szerepének az alábecsülésére, Van der Wee ezzel szemben rámutat az iparosodás nagy fontosságára; a termelés növekszik és sokrétűvé válik, egyre több munkást alkalmazva. De a változás nemcsak mennyiségi, hanem egyidejűleg minőségi is: nő a munka intenzitása és a munkamegosztás mérete: a lakosoknak jelentős hányada él már a mezőgazdaságon kívül álló forrásokból. A XVII. században közismert intenzitással kibontakozó mezőgazdasági forradalom első lépései azonban Németalföldön már a XVI. században is eléggé éreztették a hatásukat ahhoz, hogy az élelmiszerek termelését olcsóbbá tegyék, s ezáltal a reálbérek növeljék.²⁵ Valóban, a XVII. sz. harmincas éveitől kezdve

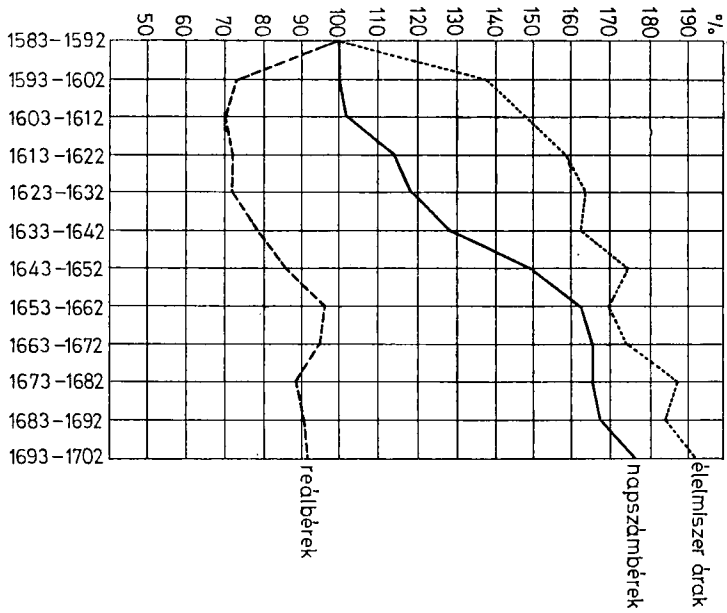
²⁴ P. Jeannin: Sur une histoire de marché anversoise dans son cadre européen. Annales... 1965, 1241. l.

²⁵ Erre a momentumra Makkai L. hívta fel a figyelmet.

11. ábra

10. ábra

Angliában ugyanez a jelenség ismétlődik meg, és jobban végiggondolva a problémákat, kézenfekvőbbnek látszik az a magyarázat, hogy Európa két legfejlettebb országában, először Németalföldön, majd néhány évtizeddel később Angliában is, a reálbérek s az életszínvonal növekedését nem általában az egy főre jutó nemzeti jövedelem jelentős emelkedése fokozta, hanem közelebről: a mezőgazdasági termelékenység növekedése és ezáltal az élelmiszeráraknak az adott árstruktúrán belül alacsonyabbá váló szintje. Az angliai reálbérek alakulását mutatja be 10. és 11. számú, Ch. Hilltől átvett ábránk:²⁶

Láthatjuk, hogy 1630-tól növekedni kezdenek Angliában is a reálbérek, ami kivételes e korban. Németalföldön már néhány évtizeddel korábban megkezdődött a reálbérek emelkedése. Nem véletlen, hogy éppen az 1630-as években jelentek meg Angliában a németalföldi agrárforradalom eredményeit összefoglaló első szakkönyvek. Mindezek alapján úgy látszik, hogy valóban nem általában a nemzeti jövedelem növekedésével kell magyaráznunk e két ország életszínvonal emelkedését, hanem a mezőgazdaság intenzívebbé válásával, fejlődésével, az agrárforradalom kibontakozásával.

Az eddig tárgyaltakat országoként az egyes társadalmi osztályoknak egymáshoz való erőviszonyai szempontjából próbáltam exponálni, vagyis azt igyekeztem vizsgálni, hogy az agrárarak emelkedése, illetőleg süllyedése mely osztályokra hatott kedvezően, vagy kedvezőtlenül és ugyanezt igyekeztem nyomkövetni az ipari árakkal kapcsolatban is. De felvethetjük a kérdést sokkal szélesebben is. Az a nagy nemzetközi munkamegosztás, amely Kelet- és Nyugat-Európa között köztudomásúan kialakult, s amely Nyugat-Európa iparosodottabb és Kelet-Európa agrárius profilját a XVI. századra már teljes egyértelműséggel kirajzolta, vajon ez az európai szintű kettősség hogyan reagált a XVI. századi árforradalomnak az agrárfejlődést támogató, az agrárfejlődésnek kedvező hatására? A XVI. század úgynevezett árforradalma nemcsak a nemesség és a parasztság részére jelentett agrárkonjunkturát, hanem szélesebben megfogalmazva az egész agrárius Kelet-Európa számára is. Kelet-Európának ekkor valóban voltak bizonyos esélyei fejlődése meggyorsítására — amint ezt Pach Zsigmond Pál is kifejtette.²⁷ Kelet-Európának ezt a nagy lehetőségét leolvashatjuk az előbbi, 5. számú grafikonunkról is, amelyen láthatjuk, hogy mennyivel kedvezőbbé vált búzát és bort termelni, szarvasmarhát tenyészteni, mint például posztót gyártani. Az adott korszakban Kelet-Európa javára dolgozott az idő és az „árforradalom” adott fázisa. Ez a fejlődés azonban eleve magában hordozta a **betonozás** csírát Kelet-Európa számára. Ugyanis amíg Nyugat-Európát az ipar nehéz helyzete a **társadalmi munkamegosztás** intenzívebbé tételére kényszerítette, és ezzel a nyugati társadalmak hosszú távon eleve csatát nyertek, addig Kelet-Európában az adott kedvező agrárarak mellett még annyi sem történt az ipar fejlesztésére, mint korábban, a XV. században. Mert relatíve értékesebbé vált mezőgazdasági terményeikkel minden nagyobb erőfeszítés nélkül nagyobb mennyiségű iparcikket tudtak vásárolni a kelet-európai társadalmak, mint korábban. Ez egyenesen a **társadalmi munkamegosztás visszafejlődését inspirálta** a kelet-európai országokban, a munkamegosztás színterét immár szélesebb, nemzetközi síkra helyezvén át. Egy ilyen irányú fejlődés a kelet-európai nemesség egész hipertrófiáját vonta maga után, annak minden keserves következményével.

²⁶ Ch. Hill: The Century of Revolution 1603—1714, London, 1966. 317—318.

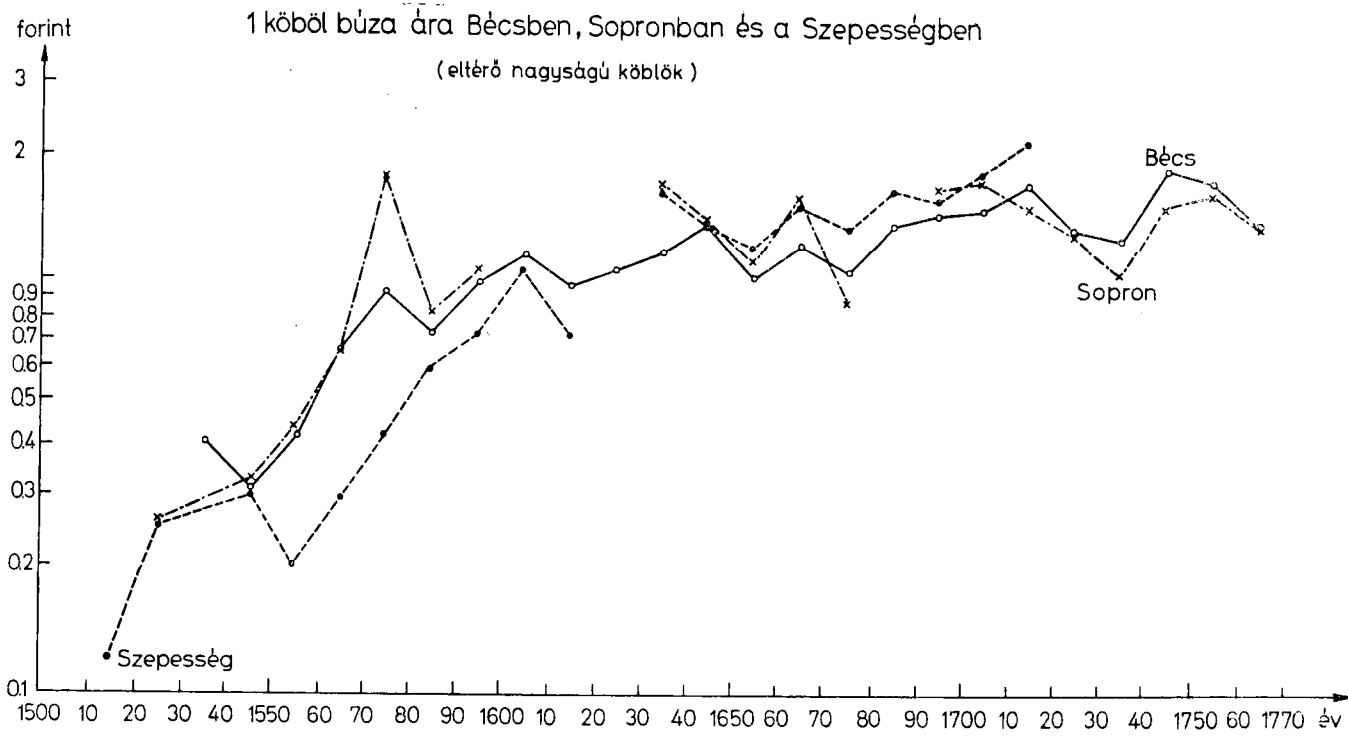
²⁷ Pach Zs. P.: Diminishing share of East-Central-Europe in the 17th Century International Trade. Acta Historica Acad. Scient. Hung., XVI. 3—4. 1970. 290.

Ha felvetjük a kérdést, hogy a nemzetközi munkamegosztásnak ilyen méretű kifejlődése használt-e, vagy ártott az egyes társadalmaknak, országonként és azon belül társadalmi osztályonként nagyon eltérő választ kapunk. Kelet-Európának rövid távon használt, hosszú távon ártott, azon belül is a kelet-európai polgárságnak végzetesen ártott, a kelet-európai nemességnek egy-másfél évszázadig rendkívüli mértékben használt, — tehát így nagyon differenciált választ kapunk. Ha azonban az európai összfejlődést tekintjük, azt kell mondanunk, hogy ez a munkamegosztás mindenképpen előnyös volt. Azon társadalmak részére, amelyek teljesen, vagy nagymértékben kimaradtak ebből a nagy nemzetközi munkamegosztásból, ez a kimaradás mindenképpen hátrányos volt. Erre az orosz példát szeretném felhozni.

A szovjet történészek elég kevésbé foglalkoztak az ártörténet kutatásával, de két-három alapvető munka azért elkészült, amelyek alapján a legfontosabb cikkek áralakulását nagy vonalakban rekonstruálni tudjuk.²⁸ Több város árait is vizsgálták, és regionálisan kimutatható volt, hogy (hasonlóan a lengyel fejlődéshez,) azokban a városokban és területeken, amelyek közel feküdtek valamely tengeri kikötőhöz vagy a Volgához, a gabonaárak jelentősen felszöktek, azokon a vidékeken pedig, amelyek teljesen távol estek a nemzetközi kereskedelem vérkeringésétől, a mezőgazdasági árak jóval alacsonyabb szinten maradtak. Ennek a fordítottja is igaz a külföldi iparcikkek vonatkozásában: a nemzetközi kereskedelemben könnyen bekapcsolódó területeken az iparcikkek ára viszonylag olcsóbb volt, — ez természetes is, hiszen könnyebb volt ez iparcikkeket odaszállítani — mire a távolabb fekvő vidékekre elérkeztek a nyugati iparcikkek, jelentősen megrágultak. Ha most az eddigiekhez hasonlóan itt is árstrukturákat vizsgálunk (ezt a szovjet kollégák nem végezték el), arra a következtetésre jutunk, hogy a nemzetközi kereskedelemben bekapcsolódott területeken a megrágult, megnőtt értékű gabonával még mindig több iparcikket lehetett vásárolni, mint azokon a területeken, amelyek egyáltalán nem kapcsolódtak be a nemzetközi kereskedelembé. Itt hiába maradt nagyon olcsó a gabona, mégis sokkal több gabonát kellett adni egy adott mennyiségű nyugati iparcikkért, mint a nemzetközi kereskedelemben bekapcsolódott orosz városokban... V.N. Jakovcevskij idézett tanulmányában arról panaszkodik, hogy mennyivel olcsóbbak voltak a nyugatról importált iparcikkek, mint a hazaiak. (Újabb bizonyíték arra, hogy a fejlett iparral rendelkező államokkal folytatott kereskedelem elnyomja a hazai ipart!) A nemzetközi kereskedelemtől távolos vidékeken annyira drágák voltak az ipari termékek, hogy a parasztok olcsó gabonájuk ellenében egyáltalán nem tudták azokat megvásárolni, hanem otthon kellett mindent előállítaniuk szövessel, fonással, háziiparral. Ez az önellátás a nemzeti ipar megszületését, kibontakozását is oly mértékben hátráltatta, hogy behozhatatlan messzeségbe sodorta a hatalmasan fejlődő nyugati ipartól. E keleti területeken nem találjuk meg azt az intenzív munkát, véres hajszoltságot, amelybe a nyugati bedolgozó-rendszer kényszerítette a parasztságot, viszont nagyon sokrétű munkát találunk, az utolsó bocskort is maguknak kellett előállítaniuk. Tehát sokat dolgoztak, de nem elég hatékonyan. A hátramaradottságból eredő sok házimunka Kelet-Európában nem teremtett idillikus jólétet,²⁹ hanem egy adott szerény, de viszonylag stabil életszínvonalat biztosít

²⁸ V. N. Jakovcevskij: I prezzi ed il profitto commerciale nella Russia feudale-servile. I prezzi in Europa dal XIII secolo a oggi... 449—479.

²⁹ Hadd utaljak itt Makkai Lászlónak a francia és a magyar parasztság életkörülményeit összehasonlító kéziratos tanulmányára.

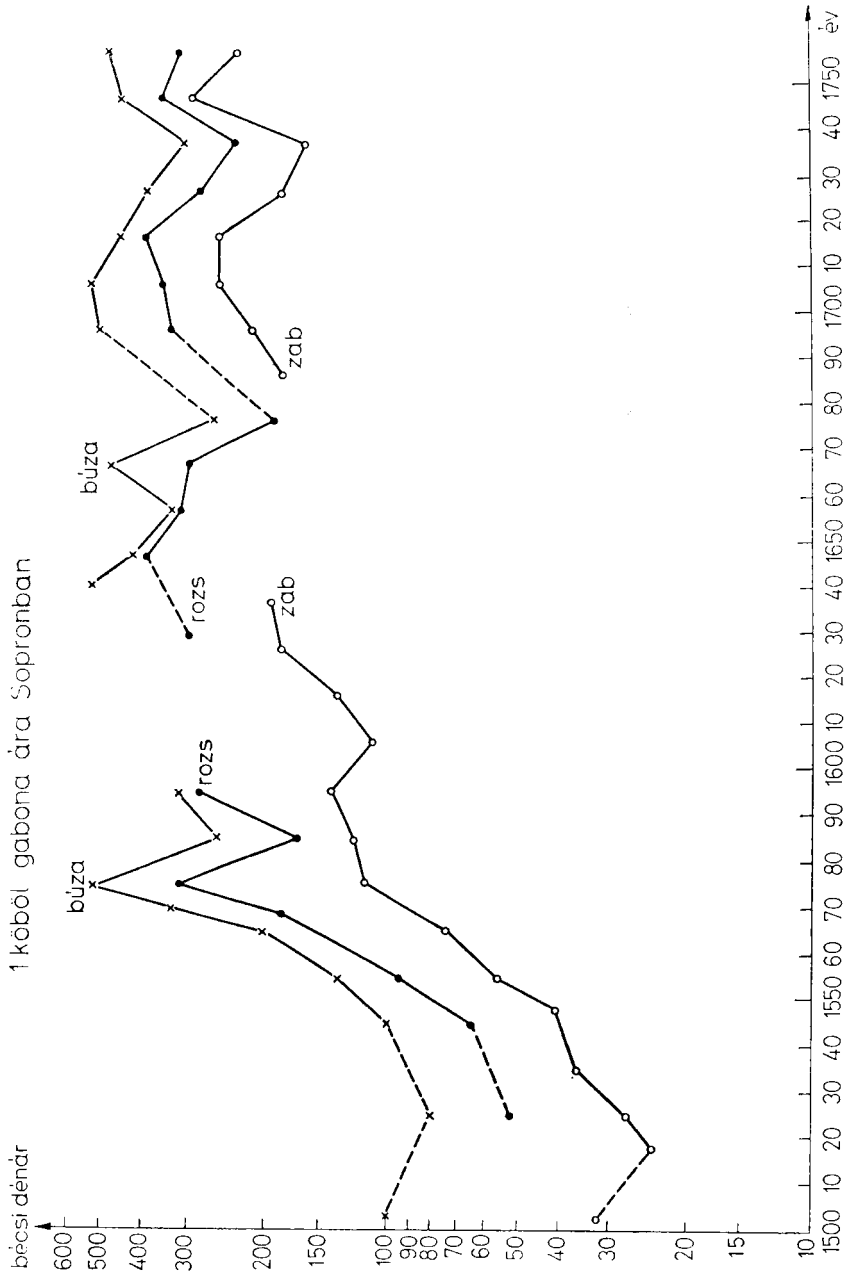
12. ábra

MA *
↑
tott. Kelet-Európában is szenvedtek a parasztok és dolgoztak is, de ez a munka és szenvedés az adott rossz társadalmi munkaszervezés miatt alig vitt előre és nem mutatott kiutat. Csak a munkamegosztás fejlődésén alapuló sok munka vezet előre a fejlődésben. Ezért úgy látszik, hogy még akkor is kedvezőbb bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba, ha az egy adott korszakban bizonyos hátrányokat hoz, mint egyáltalán nem bekapcsolódni, hanem viszonylag idillikusabb, fejletlenebb állapotok között hosszú ideig megrekedni és kimaradni a fejlődés fő sodrából. Az elmaradottságból származó idillikus jólétet, — persze, ez csak alacsony szintű jólétet jelenthet, — később az egész társadalomnak keservesen nagy áron kell megfizetnie, mert az adott ország egész gazdasága és társadalma marad le a nemzetközi fejlődésben elfoglalt hierarchiáját tekintve.

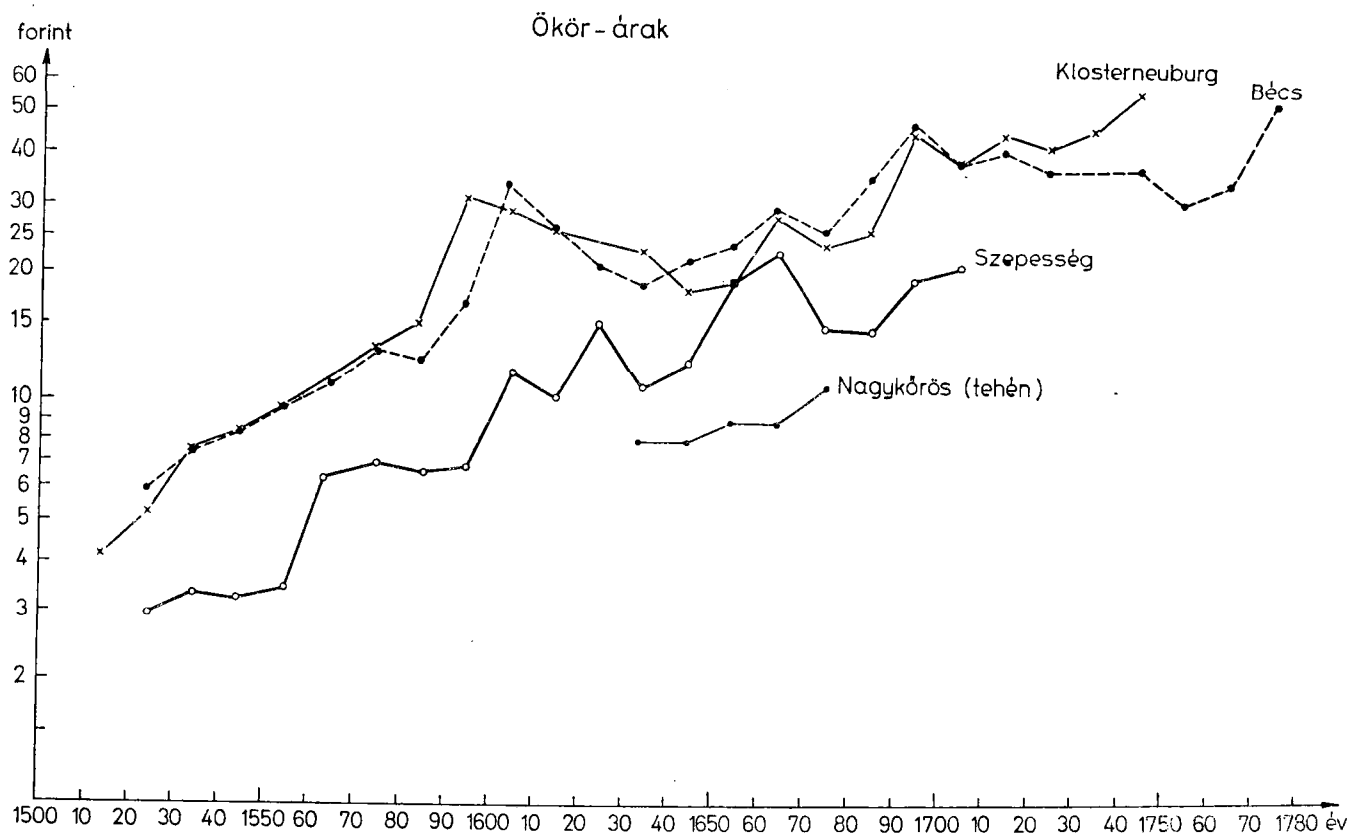
*
A továbbiakban azt vázolom fel röviden, hogy mi történt a XVII. században a magyarországi ármozgások terén. Mint láttuk, a XVI. század második felében nemzetközi méretekben kibontakozó agrárkonjunktúra nemcsak a gabonát exportáló országok külkereskedelmén át realizálódott, hanem a hazai, a belső piacokon is, így a gabonát csak elhanyagolható mértékben exportáló Magyarországon is! A gazdasági élet ezer szállal, a piac kapillaritásán keresztül igenis közvetítette azt a belső feszültséget, tenziót, amely Európa-szerte érezhetővé vált az agrártermékek iránti kereslet megnövekedésével. Bizonyíték erre, hogy a gabonát úgyszólván nem exportáló Magyarországon is éppenolyan fázisokban szöktek fel a gabonaárak, mint a szemesterményt nagyban exportáló országokban, valamint az e terményeket megvásárló nyugati államokban! A korszak gazdasági élete ezernyi csatornán keresztül összekötve már sokkal egységesebb volt, mint ahogy azt sokáig feltételeztük. Nemzetközi konjunktúra idején — hatalmas hálóként — minden szála megfeszült (bár különböző erővonalak mentén különböző mértékben feszült meg), dekonjunktúra idején pedig ernyedten, inelasztikusan megereszkedett, hogy a háló hasonlatnál maradjunk. Ha a XVI. századi agrárkonjunktúra kiterjedt Magyarországra is, akkor semmi meglepőt nem találunk abban, hogy országunkat a XVII. századi agrárdepresszió is elérte.

Közismert, hogy a XVII. században nemzetközi méretekben megtorpant a XVI. századi áremelkedés, 1610-20 körül észrevehető a törés; attól kezdve kisebb-nagyobb hullámzásokkal stagnált, változatlan szinten volt és csak a század vége felé emelkedett egy kevéssé a gabona ára. Mindez eltérő mértékben jelentkezett az egyes országokban, de az össz tendencia nemzetközileg ismert és teljesen egyértelmű. Ugyanezt a fejlődést mutatják mind a bécsi, mind pedig a magyarországi (soproni és szepességi) árak is. Ha az áralakulásokat ezüstgrammra átszámítjuk, akkor nemcsak stagnálást tapasztalhatunk a XVII. század egyes évtizedeiben, hanem kifejezetten süllyedést is. (Lásd a 12. és 13. sz. ábrát.)

Legfontosabb exporttermékünknek, a szarvasmarhának az ármozgását tünteti fel következő, 14. számú grafikonunk, és pedig Bécsben, valamint a Szepességben. (Sopronból sajnos csak töredékesebb állatáraink vannak. A nagykőrösi tehénárak Buza János gyűjtéséből származnak.) Ábránk szerint az 1520-30-as évektől kezdve hatalmas árrés mutatkozik a bécsi és a magyarországi (közelebről szepességi) szarvasmarhaárak között. A XVII. század 20-30-as éveitől kezdve lehanyatlanak a bécsi szarvasmarhaárak, a mélypontot az 1650-es években érik el. Ugyanez a Szepességben egyre magasabbra mennek fel, az 1650-60-as években érik el a legmagasabb szintet. Tehát árolló keletkezett a XVII. század közepén a magyarországi és a bécsi (de általánosíthatjuk egyéb városok adatainak az ismeretében: a nyugati) szarvasmarhaárak között. Az áresés a magyarországi szarvasmarha egész felvevőpiacán, sőt, másutt is bekövetkezett, tehát állíthatjuk, hogy

73. ábra

*del-német városok
dán marha,*

kedvezőtlen árólló alakult ki e fontos kiviteli cikkünknek a magyarországi és külföldi árai között. Ez az összezáruló árólló elvitte mindazt a nyereséget, amelyet a XVI. század hozott, és amely nagy pénzfelhalmozást biztosított a magyarországi tőzséreknek. Ha most még ehhez hozzávesszük a Habsburg gazdaságpolitikát, amely egyre nagyobb vámokkal sújtotta az amúgy is csökkenő nyereséget, teljesen érthetővé válik, hogy tönkrement a magyar tőzsérség. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy ennek elsődlegesen nem a Habsburg gazdaságpolitika volt az oka; ez legfeljebb csak rontott tovább valamelyest az amúgy is nagyon kedvezőtlenre vált helyzetet. A XVII. század közepének ebben a nagy dekonjunkturájában csak a „főúri marhakereskedők”, a Zrinyiek és Batthyányak működhettek eredményesen nemesi adómentességükre támaszkodva, és a vámrendelkezéseket kijátszva.

Vajon mi okozhatta a szarvasmarha árának nagyarányú lehanyatlását az osztrák és a német városokban? Úgy vélem, hogy a német polgárság elszegényedése, vásárlóerejének a csökkenése. Ha pedig valahol elszegényedés következik be, ott az élelmiszerfogyasztás terén is változás figyelhető meg, a drágább, luxusnak számító (hús) fogyasztását csökkentik és olcsóbb élelmiszerekből próbálják fedezni a megfelelő kalóriaszükségletet. Egyébként a magyarországihoz hasonló válságba jutott a dániai marhaexport is; az 1640-es évektől kezdve itt is jelentősen csökkent a kivitel, nem belső okok folytán, hanem a szarvasmarha iránti kereslet csökkenése miatt. 15. számú ábránk Lipcsében mutatja be a marhahús árának az esését a XVII. század közepén,³⁰ de még számos más városból is idézhetnénk hasonló adatokat. A német polgárság elszegényedését egyéb, az életszínvonalat vizsgáló tanulmányok is alátámasztják. Összehasonlításokat végeztek arról, hogy mit ettek parasztok és polgárok a XV. sőt még a XVI. században is és mi volt az étrendjük a XVII. században; a hús a legnagyobb mértékben eltűnt az étrendjükből, a húsétel kivétellessé vált, ünnepi alkalmakra korlátozódott, előtérbe kerültek a zöldség, a leves, a tésztafélék, átalakult a táplálkozás. Vagyis a drága, luxus-jellegű húsról az egyszerűbb ételekre tértek át. Ennek a folyamatnak esett áldozatul a magyar szarvasmarhaexport és a magyar tőzsérség.

A XVII. század vége felé, a század 80-90-es éveiben ismét bizonyos emelkedés mutatkozik a szarvasmarhaárakban, és ismét szétnyílik a hazai és a külföldi szarvasmarhaárak közötti árólló, tehát e kereskedelem újra jelentős hasznot biztosíthatott volna. Ezt a konjunktúrát azonban éppen a háborús körülmények zavarták meg; tudjuk, hogy egyes generálisok falkaszám hajtották ki az országból a marhát. Másrészt pedig a korábbi évtizedek alatt a magyar tőzsérség annyira tönkrement, hogy gyakorlatilag eltűnt a színről, és már nem tudta kihasználni ezt az újabb lehetőséget. Helyét német, majd a század vége felé egyre fokozottabb mértékben balkáni kereskedők foglalták el.

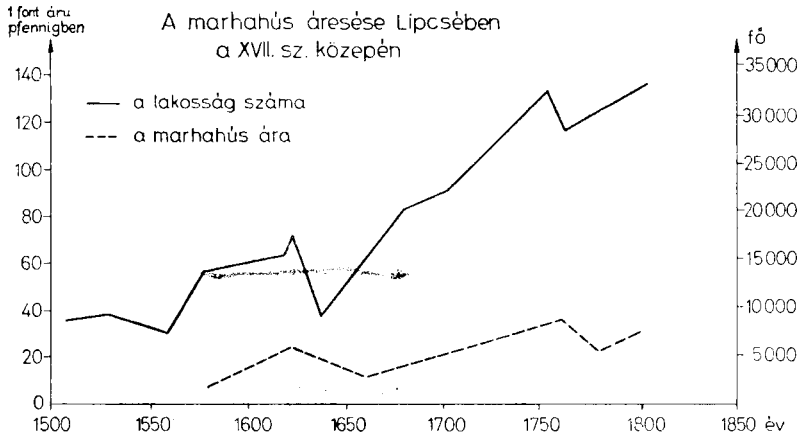
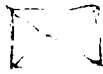
Érdeemes kitérnünk másik igen fontos termékünk, a bor áralakulásának vizsgálatára is. A következő grafikon azt mutatja be, hogyan változott Sopronban egy köből búza és egy akó (eimer) bor ára a XV. századtól a XVII. század végéig. Azt látjuk, hogy míg a XV. század közepén egy köből búza értékesebb volt egy akó bornál, addig az 1480-as évek körül ez az értékarány megváltozik, átvált az árólló és ettől kezdve egy akó bor válik értékesebbé egy köből búzánál. Érdeemes megfigyelnünk, hogy a XVI. század elején a bor ára évtizedekkel korábban kezdett emelkedni, mint a búzáé, és ez az emelkedés jóval nagyobb méretű is volt.

³⁰ M. J. Elsas: Umriß einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland. Leiden. 1936. II. köt. 84.

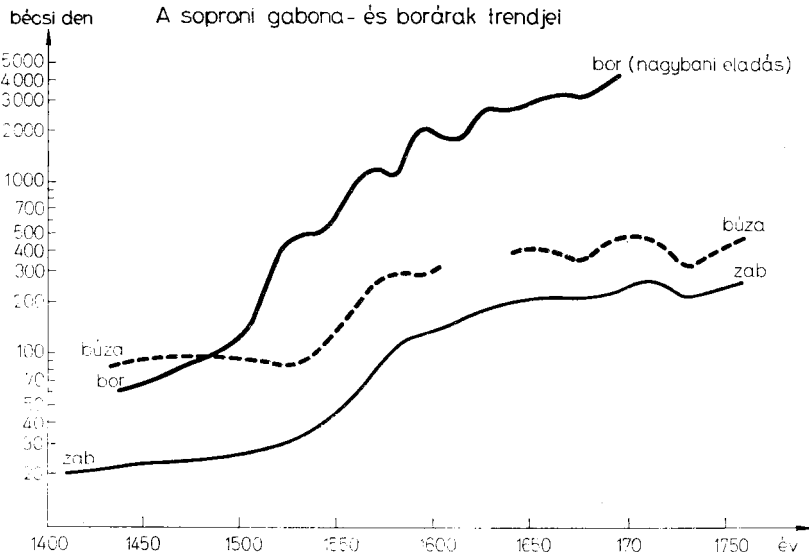
A bor a búzánál magasabb árszínvonalát mindvégig megtartotta, sőt, a bor ára az árdepresszió korszakában is megszakítás nélkül emelkedik, az egész XVII. század folyamán. A búza és bor közti árolló még nagyobbra nyílik, a bor javára. Gazdaságilag és társadalmilag ennek nem kisebb következménye volt, mint az, hogy a szőlőművelés a parasztságnak jelentős anyagi hasznot és szabadabb életformát biztosított. Városi polgárságunk pedig, amely az egyre rosszabbá váló ipari lehetőségek mellett mind fokozottabban tért rá a bortermelésre és a borral való kereskedésre, mégsem hanyatlott le a XVII. század folyamán olyan nagy mértékben, mint amennyire ezt a romjaiban heverő magyar ipar állapota egyébként indokolta volna, hanem a bortermelésbe és borkereskedésbe bekapcsolódó városok (Sopron, a Hegyalja városai) még bizonyos fokú prosperitásnak is örvendtek ebben a különben depressziós évszázadban. E jelenség magyarázatát szintén az árstruktúra alakulásában: közelebbről a bor igen kedvező áralakulásában leljük. E városok polgársága tulajdonképpen nem polgári módon, iparosodás révén prosperált, hanem mezőgazdasági módon, a borkonjunktura segítségével.

Mindennapi kenyérünkről, a gabonaféleségekről a grafikon önmagáért beszél: a magyarországi gabonaárak nagymértékben követik az összeurópai fejlődési törvényszerűséget. Tudjuk azonban azt is, hogy ez külkereskedelmünkben nem játszott nagy szerepet, hiszen Magyarország a XVIII. század második fele előtt gabonát alig exportált. Viszont hadd térjek rá a gabonaárakkal kapcsolatban a lengyel fejlődés egyes kérdéseire, ahol az első és legfontosabb exportcikk a gabona volt. Lengyel kollégáink messze előttünk járnak az ártörténeti kutatásokban; már a két világháború között egész iskola alakult náluk, és azóta is több fontos ártörténeti munka jelent meg, amely a lengyel gabonaárakat és egyéb árakat is városról városra haladva feltárta. Lengyelországban is kimutatták azt a törvényszerűséget, hogy ott emelkednek a legkorábban a gabonaárak, és ott érik el a legmagasabb árszintet, ahol a legjobbak az értékesítési lehetőségek; tehát tengeri kikötők és nagy folyók közelében. A földrajzilag távolabb fekvő vidékeken a gabonaárak alacsonyabbak. A XVI. század folyamán és a XVII. század közepéig a lengyel gabona ármozgása is nagyjában követi az európai ármozgások irányát, azonban, ha a 6. számú grafikonra visszalapozunk, azt látjuk, hogy a lengyel gabona ára sokkal nagyobb mértékben emelkedett, mint a legtöbb más országé. Bizonyos idő után ennek oda kellett vezetnie, hogy a lengyel és a nyugat-európai gabonák árai közötti árrés összeszűkülött, annyira, hogy a nyereséget ez már jelentősen csökkentette. Nagyjából ugyanaz történt a lengyel gabonával, mint a magyar szarvasmarhával. Eltűnt, vagy nagyon összeszűkülött az árrés, amely lehetővé tette a nyereséget biztosító exportálást. A Németalföldön és Angliában kibontakozó mezőgazdasági forradalom következtében termelékenyebben, olcsóbban állítottak elő gabonát, és ezek az államok a korábbi gabonaimportálás helyett immár gabonakivitelre is gondolhattak! Mivel azonban az egész lengyel gazdasági élet a gabonaexportálásra volt alapozva, rákényszerültek arra, hogy ilyen kedvezőtlen ársz viszonyok mellett, ilyen rossz hatásokkal is exportáljanak gabonát. Ezt pedig csak a jobbágyság rendkívül nagyfokú kizsákmányolásával lehetett biztosítani. Szerintem fordítva áll a helyzet, mint ahogy magyarázni szokták: nem a lengyel jobbágyság nagyfokú kizsákmányolása eredményezte a lengyel gabonaexport összeomlását, hanem a kedvezőtlené vált árstruktúra tette lehetetlenné a lengyel gabona kedvező exportálását, ha pedig kedvezőtlenül bár, de mégis exportálni akartak, ezt csak a jobbágyság rovására tehették, s jelentős mértékben ez tette tönkre a lengyel jobbágyságot. Egyébként még a jobbágyság nagyfokú kizsákmá-

kula

15. ábra

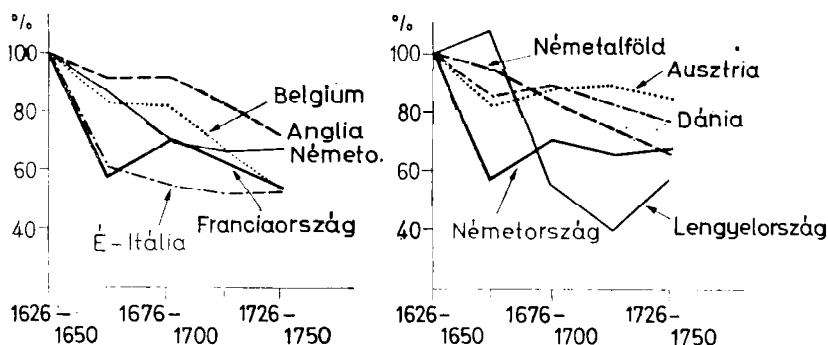
16. ábra

nyolása mellett sem lehetett fenntartani a korábbi volumenű gabonatermelést és gabonaexportot, az mennyiségileg is összeomlott,³¹ és a lengyel gabonaárak zuhantak a legmeredekebben egész Európában a XVII. század második felében, mint ezt a 17. számú ábrán is látjuk.³² Véleményünk szerint ez esetben is a kereslet megváltozása vonta maga után az árrelációk kedvezőtlené válását. Az intenzíven

³¹ J. Topolski: Narodziny kapitalizmu w Europie XIV—XVII. wieku. Warszawa, 1965, 167.

³² W. Abel: i. m. 152.

Gabonárák Közép-Európában 1626–1750
(25 éves átlagok, 100 kg ára ezüstgrammban kifejezve)
1626–1650 = 100

17. ábra

művelő [Németalföldön] és [Angliában] hatékonyabban tudták előállítani a gabonát; az extenzíven megtermelt lengyel gabona ezzel szemben nem volt elég versenyképes; nem volt olyan mértékben szükség rá, mint korábban, és nem olyan áron volt rá szükség, mint azelőtt.

Az angol gazdaság és társadalom átstrukturálódásának mértékére csupán egyetlen adat: a XVIII. század első évtizedeiben már a lakosságnak csupán egyharmada termelt gabonát, és ez az egyharmad nemcsak a lakosság további kétharmadát volt képes ellátni, hanem még jelentős mennyiségű exportgabonát is tudott produkálni. (E korban Magyarországon a lakosságnak feltehetően csupán kis százaléka vásárolhatta piacon a gabonát; csupán napjainkban értük el, hogy az ország lakosságának egyharmada foglalkozik mezőgazdasággal.) Ezeknek az adatoknak az alapján felmérhetjük, hogy mennyire megnövekedett a kelet-európai és az élenjáró nyugat-európai társadalmak fejlettségi szintje közötti különbség az árforradalmat megelőző korszakhoz viszonyítva. A nemzetközi ármozgások a XVII. század közepétől kezdve kedvezőtlennek váltak Kelet-Európa számára. Az a mintegy háromnegyed évszázadig tartó konjunktúra, amely Kelet-Európa számára megnyílt, a XVII. század közepén végéhez ért. A legújabb kutatások hívták fel a figyelmet arra, hogy a korábban oly élénk kelet-nyugat-európai kereskedelem a XVII. század második felében bekövetkezett lehanyatlása után fordult Nyugat-Európa fokozott figyelemmel gyarmatai felé.³⁹ — A nemzetközi konjunktúrából immár kívülrekedt, elszegényedő Kelet-Európa kevésbé fontos felvevőpiacává és élelmiszerszállítójává vált Nyugat-Európának, mint a korábbi korszakban volt.

Mit jelentett ez az új helyzet Kelet-Európa, vagy vizsgáljuk szűkebben: Magyarország egyes társadalmi osztályai, rétegei számára? Ha újra megnézzük a szepességi árstruktúrát feltüntető grafikont, azt látjuk, hogy akik bortermeléssel foglalkoztak, azok minden eddiginél nagyobb nyereségre tehettek szert (külön-

³⁹ Pach Zs. P.: Diminishing share of East-Central-Europe in the 17th Century International Trade. 300.

ben ugyanez derül ki a soproni grafikonból is), azok továbbra is bőséggel vásárolhattak maguknak iparcikket. Ha megnézzük a morva posztó árát, azt látjuk, hogy az még valamennyire hanyatlott is a XVII. század végére. A marhaterenyésztés és marhakereskedés is újra jó hasznot biztosított, azonban, mint láttuk, már nem a magyar tőzsérek számára. Ennél valamivel kisebb nyereséget biztosított a gabonatermelés, amelynek terméke különben sem került exportálásra. Ebből a grafikonból is az derül ki, hogy Magyarországon a XVII. század végére nem csökkent lényegesen az életszínvonal a XVI. századhoz képest, legalábbis *strukturálisán nem csökkent.* Ami tényleges elnyomorodásról tudomást szerzünk a források alapján, az valóban a háborús körülményeknek és a felszabadító háborúkhöz szükséges hatalmas adóknak tulajdonítható. Egyébként ugyannerre a következtetésre jutunk akkor is, ha a soproni és az elzászi reálibéreket összehasonlító 8. számú grafikonunkra visszalapozunk: a XVII. században Magyarországon csak valamelyest, de nem számottevően romlottak a reálibérek; ezzel szemben Elzászban és Európa több más területén is igen nagy mértékben csökkentek, és katasztrofális mértékben romlott az életszínvonal. Tehát azt kell mondanunk, hogy Magyarország annyiban volt vesztese a fejlődésnek, hogy teljesen kimaradt az iparosodásból, de a XVI. században elért életszínvonalából de facto nem veszített nagyon sokat. Mindenesetre úgy tűnik, hogy kevesebbet veszített, mint Németország és Lengyelország. Ha csak egy néhány mondat erejéig összehasonlítjuk, hogy hogyan került ki a XVII. század depressziójából Lengyelország és Magyarország, akkor azt látjuk, hogy a gabonaexportra épült lengyel gazdaság hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben ment tönkre, mint a bor- és marhaexportra alapozott magyar gazdaság. De a német gazdaság is nagyon lehanyatlott: a német parasztság és polgárság életszínvonala is nagyon jelentősen romlott a XVII. század folyamán. Ez nemcsak a húsfogyasztás jelentős csökkenésében nyilvánult meg, hanem ruházatuk megváltozásában is. A német paraszt, aki a XV. és XVI. században még posztóba öltözött, tömegesen tért vissza a darceból és lenből készített ruhaneműek használatára, vagyis alacsonyabb szintű ruházatba öltözött, mint korábban.

Az eddigiekben az ártörténeti vizsgálatoknak egyetlen aspektusát tárgyaltam: a hosszú lejáratú trendek vizsgálatát, azokat is főleg árstrukturális szempontból. A hosszú tartamú változásoknak, „longue durée”eknek a vizsgálata alkalmas arra, hogy a gazdasági életben lejátszódó folyamatok lényegét, az erőviszonyok eltolódását, a gazdasági átstrukturálódást felszínre hozza. Amikor a magyar ártörténeti munkálatokat megindítottuk, én ezt az aspektust tartottam a legfontosabbnak, és ezért erre fektettem a hangsúlyt. Azt is fontosnak tartottam, hogy a magyar „longue durée”-mozgásokat mindjárt az európai mozgásokkal összehasonlítva próbáljuk megrajzolni, mert amint azt a kiindulásakor is mondtam, önálló magyar ártörténetnek önmagában nincsen értelme, az önmagában nem értelmezhető. Nem akarom azonban elhallgatni, hogy az ártörténeti vizsgálatoknak további fontos feladata a középhosszúságú ciklusoknak a vizsgálata, az A (felmenő), B (stagnáló) fázisok megállapítása. Egész röviden hadd utaljak itt arra, hogy pl. az 1660-as évek nemzetközileg is egy ilyen középhosszúságú ciklus mélypontját jelentik. (A sok gazdasági mutató közül csupán azt említem meg, hogy az amsterdami bankbetétek ekkor igen alacsony összegűre csökkentek.) Ez az az időszak, amikor a magyar közvélemény úgy érzi, hogy a török birodalom ereje hanyatlóban van és itt volna a megfelelő pillanat a török kiűzésére. Ez az észlelés annyiban helyes, hogy a török birodalom is, sok más európai államhoz hasonlóan, egyéb belső bajai mellett egy középtávú ciklus mélypontján volt ekkor. Ezt érzékelték a török birodalomban élő zsidó kereskedők is, akik az

1660-as években Konstantinápolytól Budáig világvégét váró hangulatban elfordultak a kereskedéstől, és zarándokutakat szerveztek.³⁴

A török kiverését azonban csak nagy nemzetközi segítséggel lehetett volna megvalósítani, és a negatív fázisban éppen a hadjáratot finanszírozó külföldi tőke megszerzése ütközött volna óriási nehézségekbe. Az 1680-as években újra magasra emelkedett az amsterdami bankbetétek összege; sokszoros áttételekkel ez lehetővé tette az 1680-as évek felszabadító háborúinak a finanszírozását. A kérdést közelebbről meg kellene vizsgálni, de az a benyomásunk, hogy az egész Rákóczi-szabadságharc kitörése is kapcsolatba hozható egy újabb középhosszú-ságú depresszió bekövetkeztével.

Adós maradtam a rövidtávú áringadozások, oszcillációk vizsgálatával is, amelyek a heves, egy-két évig tartó kríziseket, éhségeket és az ezzel kapcsolatos járványokat szokták kiváltani. A feudális kori parasztgazdaságok nem tudtak készleteket felhalmozni, ezért a legkisebb természeti csapások vagy rossz termés is súlyos katasztrófát idézett elő. A magyarországi éves gabonaárak ugyanilyen erős ingadozást mutatnak, csak adataink hiányosabbak, ezért szeretném leszögezni, hogy amikor a viszonylag idillikus magyarországi életszínvonalról beszéltem, akkor hosszulejárátú, sok éves átlagokat tükröző állapotokra gondoltam. Ez nem zárja ki azt, hogy Magyarországon is bekövetkeztek rövid lejárátú, igen heves lefolyású krízisek, éhségek, járványok. — Tehát mind a középhosszúságú fázisok, mind pedig a rövid lejárátú áringadozások behatóbb vizsgálatát még ezután kell elvégezni, de kezdeti lépésnek a nagy vonalak felrajzolását tartottam a legfontosabbnak.

Összefoglalva az elmondottakat: az összehasonlító árstrukturális vizsgálatok eddigi szerény eredményei alapján az a benyomás erősödött meg bennünk, hogy Magyarország a XVI. századi agrárkonjunktúra révén számára adódó kedvező lehetőségeket a XVII. század folyamán ugyan részben elveszítette, az ipar fejlődésének a lehetőségét szintén elveszítette azáltal, hogy kimaradt az intenzívebb munkaszervezés folyamatából, az életszínvonal azonban strukturálisan mindezek ellenére sem romlott le jelentősen, ellentétben a nyugateurópai országokkal. Magyarországnak a XVII. század folyamán sikerült átmentenie népességét, életszínvonalát, sőt, nagyrészt a XVI. századi gazdasági struktúráját is a XVIII. századra, amikor a fejlődésnek újabb kedvező lehetőségei adódtak. Azonban az ország gazdasági és társadalmi struktúrájának lényegében változatlan szinten való átmentése egy olyan korszakban, amikor a vezető nyugat-európai gazdaságok és társadalmak tökéletesen átszerveződtek és modernizálódtak, Magyarországnak a nemzetközi fejlődésben korábban elfoglalt helyét nem biztosította; az a tény, hogy Magyarországon ez az átstrukturálódás nem történt meg, behozhatatlan lemaradást jelentett az ország számára. A XVIII. század közepének újra kínálkozó kedvező lehetőségeibe Magyarország már hasonlíthatatlanul rosszabb körülmények között, nagyobb lemaradással tudott bekapcsolódni, mint ahogy azt az árforradalom kibontakozásának korszakában tehetette.

³⁴ T. Stoianovich: Conquering Balcan Merchant. The Journal of Economic History 1960, 2. sz.

В. ЗИМАНИ

РОЛЬ ИЗМЕНЕНИЙ ВЕНГЕРСКИХ ЦЕН В ЕВРОПЕЙСКОМ РАЗВИТИИ

Резюме

На основе данных, находящейся в стадии написания, работы о ценах в г. Шопрон, и так же находящейся в рукописи, и переданной нам, работы словацкого исследователя, Stefan Kazimir по истории цен в районе «Szeresség» автор приходит к выводу, что изменения в венгерских ценах вообще является тождественными изменениям цен в ряде других стран Европы. (Изменения темпа трендов цен значительное совпадение по всей Европе, и то является всеобщим явлением, что в время «революции цен» в XVII веке сильнее всего повышались цены на хлеб, цены скота и продуктов скотоводства повышались медленнее и меньше всего повышались цены на промышленные продукты.) Обычные объяснения причём изменения цен, однако, являются неприемлемыми в случае Венгрии: ни привоз серебра из Америки (ведь это, непосредственно, не затрагивало страну), ни вывоз хлеба, аргумент который в среде польских историков является важнейшим (который, однако, в Венгрии до второй половины XVIII. века является незначительным), ни демографическое развитие XVI века Венгрия, из-за турецкого нашествия, имела крупные потери населения), потому что не дают ответа на вопрос о том, что венгерские цены почему вели себя так, как цены в других странах Европы, автор приходит к выводу, что явления истории цен Венгрии сами по себе, исходя из внутреннего развития страны, нельзя объяснить, и они даже являются лишними всякого смысла.

Автор, рассматривая Европу, как состоящую из двух, экспортирующей промышленные товары западной, и экспортирующей сельскохозяйственные товары восточной, дополняющих друг друга частей, единицу, считает, что во время аграрной конъюнктуры XVI века при условиях новой структуры, цен, сельскохозяйственные продукты восточной Европы могли быть за более высокие цены реализованы в Западной Европе, а промышленность Запада вынуждена была за неблагоприятно дешёвую цену удовлетворять, оформившийся до тех пор, в крупный спрос на товары. Так как в то время в области промышленного производства не наблюдались никакие, в случае применения революционизирующие его, новшества, западная промышленность, при неблагоприятных ценах, лишь при помощи улучшения организации труда, применения системы лиц, работающих дома, увеличения интенсивности труда и при помощи обновления устарелых, кустарнических методов могла повышать производство. На первый взгляд, таким образом, «революция цен» XVI века, для восточной Европы являлась благоприятной. Данное развитие, однако, с самого начала, скрывало в себе и зачатки застоя для восточной Европы, ведь в то время, когда западная Европа, под влиянием неблагоприятных для промышленности, ценовых отношений, вынуждена была более интенсивно продолжать общественное разделение труда, (в результате чего общества Запада, на длительный период, заранее одержали победу), тогда восточную Европу, при данных, благоприятных ценах на аграрные продукты, ничего не стимулировало в интересах развития промышленности.

Когда в XVII веке остановился процесс повышения цен, одновременно завершилась и, благоприятная для восточной Европы, конъюнктура цен. В Венгрии сильнее всего чувствовалось сильное сокращение цен крупного рогатого скота на немецко-австрийском рынке, и так же обеднение указанного населения. В результате этого, к середине XVII века значительно сократился доход Венгрии, полученный из вывоза этого, наиболее важного, венгерского товара. Цене на другой, подобным образом важный продукт вывоза Венгрии, цены на вино, оставались сравнительно благоприятными, и благодаря данному обстоятельству городские бюргеры, занимавшиеся виноделием и торговлей вином не *обеднели в той мере*, как следовало бы, имея в виду состояние венгерской промышленности: Для крестьян, занимавшихся виноделием, виноградарство обеспечивало сравнительно свободную форму жизни.

Венгрия в XVII веке отчасти потеряла уже те благоприятные условия, которые в XVI веке ещё, в результате аграрной конъюнктуры, имели место одновременно Венгрия, в результате того, что не включалась в процесс организации более интенсивного труда, потеряла и возможность промышленного сохранения свою экономическую и общественную структуру до XVIII века, когда экономика руководящих западноевропейских стран уже были совершенно реорганизованы. Таким образом Венгрия, при существенно менее благоприятных условиях могла включиться — в середине XVIII века — в, дающие новые возможности, процессы, к этому времени она уже являлась более отсталой, чем раньше, в период развертывания «революции цен» в XVI веке.

V. ZIMÁNYI:

LES CHANGEMENTS DE PRIX EN HONGRIE ET LE DÉVELOPPEMENT EUROPÉEN

Résumé

L'auteur constata d'après les données de prix de Zips — étude en train d'un chercheur slovaque, Stefan Kazimir — et à la base d'une étude en préparation que les changements de prix en Hongrie coïncidaient en général avec les changements observés antérieurement dans plusieurs autres pays de l'Europe. (Le rythme des changements des structures de prix de longue durée coïncide dans une grande mesure en Europe entier et aussi est-il un phénomène universel qu'à l'époque de la «révolution des prix» du XVIe siècle le prix du blé augmenta le plus vite, celui des animaux et des produits d'animaux beaucoup moins et le prix des articles industriels fut encore plus arriéré.) Cependant aucune des explications habituelles n'est pas applicable à la situation en Hongrie: ni les envois d'argent américains — qui ne touchèrent pas directement le pays —, ni l'exportation du blé figurant comme explication primordiale chez les historiens polonais (l'exportation qui ne fut pas considérable en Hongrie avant la deuxième moitié du XVIIIe siècle), ni le développement démographique (à l'époque de la grande poussée, au XVIe siècle, la Hongrie a subi une perte de sang énorme pendant l'occupation turque) ne peuvent pas expliquer pourquoi la formation des prix en Hongrie était semblable à celle aux autres pays européens. Selon l'auteur les phénomènes de l'histoire des prix de Hongrie ne peuvent être expliqués en eux-mêmes, uniquement d'après l'évolution intérieure du pays — voire même, ils sont inexplicables.

L'auteur, considérant l'Europe occidentale — exportant des articles industriels — et l'Europe orientale — exportant des produits agricoles — comme des unités complémentaires, trouve qu'au temps de l'augmentation des prix agricoles au XVIe siècle, les produits orientales de l'Europe devenus plus chers dans le cadre de la nouvelle structure de prix pouvaient être vendus en Europe occidentale. Par contre l'industrie occidentale fut obligé de satisfaire à vil prix la grande demande de marchandises. Car à cette époque-là la production industrielle n'avait pas été révolutionnée par des innovations techniques fondamentales, l'industrie occidentale ne put pas améliorer la productivité — dans les mauvaises conditions de vente — qu'en rompant avec les vieilles méthodes manufacturières, qu'à l'aide du «domestic system», de l'amélioration de l'organisation du travail et qu'à l'aide de l'augmentation de l'intensité du travail. La «révolution des prix» au XVIe siècle — à l'examen superficiel — ne fut avantageuse que pour l'Europe orientale. Mais ce développement implique déjà a priori les germes de l'étouffement. Tandis que l'Europe occidentale avait été obligée d'intensifier la division sociale du travail à cause des mauvaises conditions de vente auxquelles l'industrie était soumise et par cela les sociétés occidentales l'emportèrent dès le début, en Europe orientale — à des prix agricoles avantageux — le développement de l'industrie n'était pas stimulé.

Au XVIIe siècle l'arrêt subit des augmentations des prix mit fin à la conjoncture favorable de prix pour l'Europe orientale. La Hongrie fut frappée le plus sensiblement de la baisse des prix du bœuf sur le marché austro-allemand et de l'appauvrissement de cette clientèle. Vers le milieu du XVIIe siècle notre bénéfique résultant de cet article d'exportation très important baissa considérablement. Le prix de l'autre important article d'exportation, celui du vin restait relativement avantageux ayant pour résultat le fait que la bourgeoisie des villes n'était pas appauvrie dans une mesure si grande comme cela aurait été motivé par l'état de l'industrie hongroise, et le viticulture offrit aux paysans une façon de vivre un peu plus libérale. La Hongrie perdit en partie les possibilités avantageuses résultant de la conjoncture agricole du XVIe siècle et à la fois elle perdit la possibilité du développement de l'industrie par le fait qu'elle resta dehors du procès de l'organisation plus intensive du travail. Sa structure économique et sociale fut transmise au XVIIe siècle, sans avoir subi aucun changement, par contre les économies dirigeantes de l'Europe occidentale se furent transformées et modernisées entièrement. C'est pourquoi la Hongrie ne put se rattacher aux possibilités avantageuses s'offrant au milieu du XVIIIe siècle qu'à des conditions beaucoup plus désavantageuses qu'au XVIe siècle, à l'époque du commencement de «la révolution des prix».